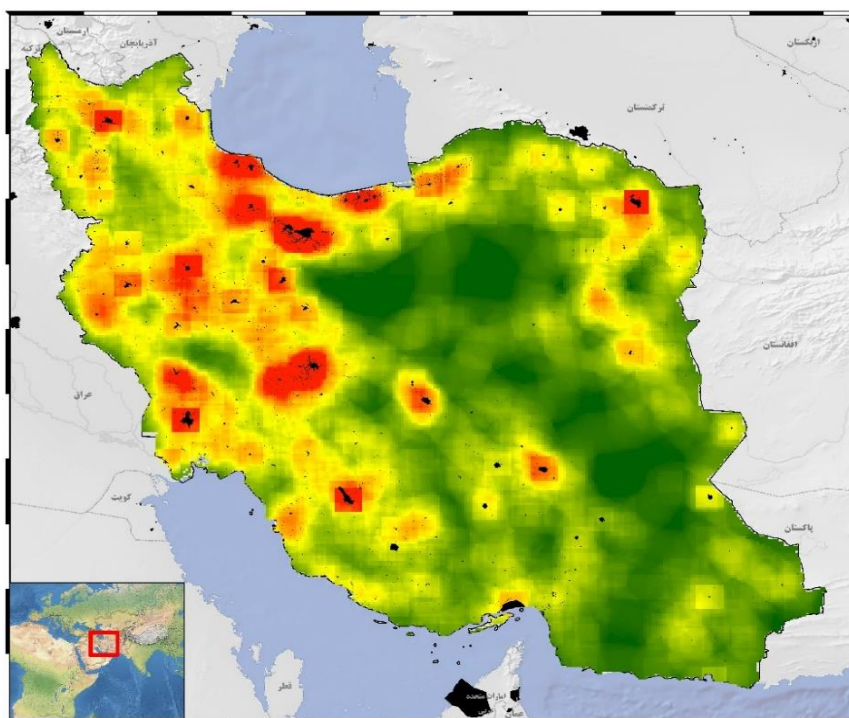

مطالعات سند ملی آمایش سرزمین

نظام سکونمناهی و توزیع فضایی جمعیت (جلد چهارم - برنامه ریزی و سیاست‌گذاری)

مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری

گروه پژوهشی آمایش سرزمین، توسعه و توازن منطقه‌ای

مجموعه گزارش شماره ۱۶۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شناسه گزارش

عنوان	مطالعات سند ملی آمایش سرزمین نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت (جلد چهارم - برنامه ریزی و سیاست گذاری)
کد شناسه	۹۹-۷-۱۰۲۱۷
پدیدآورندگان	مدیر مطالعه: دکتر حمید محمدی همکاران: دکتر مهدی رازپور، دکتر وحید مشفق، مهندس زینب بهرامی
ناظر	آقای دکتر بهزاد ملک پور اصل امور ذی ربط در سازمان برنامه و بودجه کشور: امور برنامه ریزی، نظارت و آمایش سرزمین امور راه و ترابری و مدیریت عمران شهری و روستایی
واحد ذی ربط در مرکز	گروه پژوهشی آمایش سرزمین، توسعه و توازن منطقه‌ای دبیر گروه: دکتر مرتضی مهرعلی تبار فیروزجایی اعضای گروه (به ترتیب الفبا): دکتر محسن ابراهیمی خوسفی، دکتر مینا ابوطالبی، دکتر مهدی رازپور، مهرداد کاشف مبارکه، مصطفی کشتکار و دکتر حمید محمدی مسئول هماهنگی و نظارت: سعید غلامی نتاج، مدیر کل دفتر خدمات پژوهشی و کاربست یافته‌های پژوهشی
ناشر	مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری
تاریخ انتشار	زمستان ۱۳۹۸
مطالب این گزارش لزوماً بیانگر نظر رسمی سازمان برنامه و بودجه کشور و مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری نیست.	
حقوق معنوی اثر به پدیدآورندگان و حقوق مادی آن، به مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری سازمان برنامه و بودجه کشور تعلق دارد و استفاده از آن با ذکر مأخذ بلامانع است.	
آدرس: تهران - خیابان نجات الهی - خیابان سپند - پلاک ۱۶ شماره‌های تماس ۰۲۱-۴۳۳۰۶۰۰۰ - شماره پیام‌رسان ۰۹۹۲۱۵۷۵۸۴۳۱۶	
https://www.dfrc.ir/	

پیشگفتار

تنظیم روابط بین عوامل انسانی، اقتصادی و محیطی با انگیزه بهره‌مندی از سرزمین در جهت استفاده شایسته و پایدار از توان انسانی و طبیعی، مورد توجه آمایش سرزمین است. به بیانی دیگر، آمایش سرزمین به دنبال چیدمان سه مؤلفه مهم جمعیت، سرمایه و منابع طبیعی برای تحقق مطلوب‌ترین، عادلانه‌ترین و پایدارترین سازمان فضایی در سرزمین است. در این راستا، بدیهی است که آمایش سرزمین در چارچوب اصول مصوب، از طریق حفاظت کاربری‌های پایدار اراضی، افزایش بهره‌وری، کارایی و بازده اقتصادی، گسترش عدالت اجتماعی، رفع فقر و محرومیت، برقراری تعادل و توازن در برخورداری از سطح معقول توسعه و رفاه در تمام مناطق جغرافیایی، ایجاد و تحکیم پیوندهای اقتصادی درون و برون منطقه‌ای و هماهنگ‌سازی تأثیرات فضایی-زمانی سیاست‌های بخشی، استانی، منطقه‌ای و ملی به‌گونه‌ای عمل کرده تا بتواند اهداف چشم‌انداز بلندمدت توسعه کشور و مدیریت یکپارچه سرزمین را به‌صورت تحقق‌پذیر، متوازن، پایدار و عادلانه عملی سازد. در مجموع می‌توان چنین بیان داشت که آمایش سرزمین نوعی برنامه‌ریزی فضایی راهبردی است که با بهره‌مندی از خرد، دانش و بینش سرزمینی، به دنبال تحقق موارد زیر است:

- توسعه فضایی متعادل و متوازن سرزمین با رعایت توان اکولوژیک؛
- حفظ وحدت و یکپارچگی سرزمین؛
- بهره‌وری بهینه از سرزمین، متناسب با ظرفیت‌های فضایی و موقعیت مکانی همچون هاب ارتباطی و اقتصاد دریای پایه؛
- توجه ویژه به قلمروهای خاص سرزمینی؛
- کاهش اختلاف در بهره‌مندی نواحی و اقوام گوناگون کشور از مواهب توسعه؛
- ارتقاء بهره‌وری و کارایی اقتصادی؛
- ارتقاء رقابت‌پذیری بین‌المللی، مبتنی بر فعال‌سازی مزیت‌های مغفول مانده و خلق مزیت‌های جدید سرزمینی و
- ارتقاء کیفیت زندگی ساکنان همه مناطق کشور.

با عنایت به اهمیت موضوع آمایش سرزمین، ضرورت و نقش آن در نظام برنامه‌ریزی همواره مورد تأکید نظام برنامه‌ریزی؛ به‌ویژه سازمان برنامه و بودجه کشور بوده، به نحوی که در پنج دهه گذشته، چهار دوره مطالعات آمایش سرزمین در کشور تجربه شده است. در ادامه تلاش‌های صورت گرفته برای تدوین سند ملی آمایش سرزمین؛ در دوره اخیر، پس از آغاز به‌کار دولت تدبیر و امید و احیای سازمان برنامه و بودجه کشور، با توجه به اهمیت موضوع و با استناد به تکلیف قانونی ماده ۲۶ قانون برنامه ششم توسعه، تدوین سند ملی آمایش سرزمین مدنظر قرار گرفته و انجام آن به مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری واگذار شد.

پس از محول شدن تهیه سند ملی آمایش سرزمین به مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری، به‌منظور بهره‌مندی حداکثری از مجموعه مطالعات و گزارش‌های انجام شده در کشور؛ بهره‌گیری از تمام اندوخته دولت و توان علمی کشور در راستای تدوین سندی جامع، به‌عنوان نقشه راه توسعه بلندمدت کشور، ساختار اجرایی تدوین سند ملی آمایش با هدف عضویت معاونت وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط و همچنین اساتید و صاحب‌نظران برجسته کشور در ترکیب تمامی کارگروه‌ها، شکل گرفت. در این راستا، مطالعات سند ملی آمایش سرزمین در قالب ۱۹ گروه مطالعاتی با حضور بیش از ۷۰ نفر از صاحب‌نظران برجسته کشور و کارشناسان مجرب در حوزه‌های جمعیتی، محیط‌زیست، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی انجام پذیرفت که ماحصل تلاش گروه‌های مختلف مطالعاتی، تدوین بیش از ۴۰ جلد گزارش پشتیبان سند ملی آمایش سرزمین بوده که این گزارش بخشی از آن مجموعه است.

امید است نتایج حاصل از سند ملی آمایش سرزمین، راهنمای مناسبی برای تمامی ذی‌نفعان بوده و نویدبخش تحقق توسعه پایدار در سرزمین ایران باشد. در پایان واجب می‌دانم مراتب تشکر و قدردانی صمیمانه خود از سرورانی که در راهبری، هدایت و تدوین سند ملی آمایش سرزمین در قالب شورای مشورتی و سیاست‌گذاری، کمیته علمی و کمیته اجرایی سهیم بوده‌اند را ابراز دارم.

علیرضا آزموده اردلان

رئیس مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	۱- بررسی و تحلیل تعارض‌ها، عدم توازن‌ها، عدم تعادل‌های بین بخشی - بین منطقه‌ای.....
۱-۱	۱-۱- تعادل‌ها و عدم تعادل‌های نظام سکونتگاهی.....
۱۵	۲-۱- تعادل‌ها و عدم تعادل‌های نظام سکونتگاه‌های شهری در سرزمین از منظر ساختار و پیوند.....
۱۶	۳-۱- تعادل‌ها و عدم تعادل‌های روستایی.....
۲۲	۴-۱- تعارض و عدم تعارض روستایی.....
۲۳	۵-۱- تعارض و عدم تعارض شهری.....
۲۵	۲- شناسایی و تحلیل روندها و کلان‌روندها، عوامل کلیدی و پیشران‌های مؤثر بر توسعه بخش نظام سکونتگاهی.....
۳۷	۳- مسائل، اهداف و چشم‌انداز.....
۳۷	۱-۳- مسائل کلان نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت در سرزمین.....
۳۸	۲-۳- اهداف کلان نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت در سرزمین.....
۳۹	۴- تصویر فضایی افق توسعه‌یافتگی بخش نظام سکونتگاهی.....
۳۹	۱-۴- سازمان فضایی مورد انتظار سرزمین بر اساس رهنمودهای اسناد فرادست در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....
۴۱	۲-۴- امکان توسعه سکونتگاه‌های شهری در پهنه سرزمین.....
۴۲	۳-۴- الگوهای توسعه نظام سکونتگاهی.....
۴۲	۱-۳-۴- الگوی تک مرکزی در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین.....
۴۳	۲-۳-۴- الگوی خوشه‌ای (سلسله‌مراتب شهری) در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین.....
۴۳	۳-۳-۴- الگوی جزیره‌ای (مجمع‌الجزایری) در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین.....
۴۳	۴-۳-۴- الگوی چندمرکزی در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین.....
۴۴	۵-۳-۴- الگوی شبکه‌ای در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین.....
۴۵	۴-۴- سازمان فضایی پیشنهادی نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....
۴۵	۱-۴-۴- الگوی فضایی افق توسعه‌یافتگی نظام سکونتگاهی (سطح‌بندی خدماتی: الگوی پیشنهادی نخست).....
۴۸	۵-۴- پهنه‌های سازمان فضایی پیشنهادی سرزمین در افق ۱۴۲۴.....
۵۲	۵- راهبردها و سیاست‌های سرزمینی.....
۵۲	۱-۵- راهبردهای کلان، سیاست‌های سرزمینی و تعیین اولویت‌های موضوعی و موضعی توسعه نظام سکونتگاهی.....
۵۶	۲-۵- سیاست‌های سرزمینی در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....
۵۹	۳-۵- اولویت‌های موضوعی و موضعی در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....
۶۳	۶- ملاحظات و انتظارات متقابل توسعه آتی بخش از سایر بخش‌های هم‌پیوند و الزامات تحقق آنها.....
۶۳	۱-۶- ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش محیط‌زیست و منابع طبیعی.....

فهرست نقشه‌ها

عنوان	صفحه
نقشه ۱: توزیع فضایی و سلسله‌مراتب سکونتگاه‌های شهری.....	۲
نقشه ۲: نظام استقرار سکونتگاه‌های شهری منطبق بر پهنه‌بندی اقلیمی.....	۶
نقشه ۳: نظام استقرار کلانشهرهای سرزمین منطبق بر پهنه‌بندی اقلیمی.....	۶
نقشه ۴: محدوده و روند پراکنده‌رویی مناطق کلانشهری کشور.....	۹
نقشه ۵: استقرار تجمع‌های شهری در نیمه شمالی و غربی کشور و کم تراکم ماندن بخش زیادی از سرزمین.....	۱۴
نقشه ۶: عدم تعادل در توزیع جمعیت و تعداد.....	۱۹
نقشه ۷: عدم تعادل در استقرار اندازه روستاها در سطح کشور.....	۲۰
نقشه ۸: شناسایی تعارض / عدم تعارض، تعادل و عدم تعادل در استقرار سکونتگاه‌های روستایی.....	۲۳
نقشه ۹: شناسایی تعادل‌ها و عدم تعادل‌ها، تعارضات و عدم تعارضات در بخش کارکرد سکونتگاه‌های شهری.....	۲۴
نقشه ۱۰: روند توسعه کالبدی کلانشهرهای تهران و کرج و گرایش جمعیت به سکونت در خارج از شهر تهران.....	۳۲
نقشه ۱۱: عدم تعادل در روند تحولات جمعیت روستایی در سطح کشور.....	۳۵
نقشه ۱۲: سازمان فضایی مورد انتظار سرزمین بر اساس رهنمودهای اسناد فرادست در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....	۴۰
نقشه ۱۳: سازمان فضایی مورد انتظار سرزمین بر اساس رهنمودهای اسناد فرادست در حوزه مناطق مرزی کشور.....	۴۰
نقشه ۱۴: امکان توسعه سکونتگاه‌های شهری در پهنه سرزمین.....	۴۱
نقشه ۱۵: پهنه‌های کلان مستعد برای ایجاد و توسعه شهرهای کوچک، میانی، بزرگ و کلانشهرها.....	۴۲
نقشه ۱۶: سازمان فضایی پیشنهادی نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....	۴۸
نقشه ۱۷: پهنه‌های سازمان فضایی پیشنهادی سرزمین در افق ۱۴۲۴.....	۴۹

فهرست نمودارها

عنوان	صفحه
نمودار ۱: فراوانی شهرها در سطوح هفتگانه سکونتگاه‌های شهری کشور طی در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵	۲
نمودار ۲: جمعیت سطوح هفتگانه سکونتگاه‌های کشور در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵	۳
نمودار ۳: مقایسه (تعداد) شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر با تعداد شهرهای زیر ۱۰۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۵	۳
نمودار ۴: مقایسه (جمعیت) شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر با تعداد شهرهای زیر ۱۰۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۵	۴
نمودار ۵: جمعیت مستقر در دسته شهرهای میانی، بزرگ و کلانشهرها	۴
نمودار ۶: تعداد شهرهای مستقر در دسته شهرهای میانی، بزرگ و کلانشهرها	۵
نمودار ۷: روند رشد جمعیت در مناطق کلانشهری کشور طی دوره ۱۳۳۵-۱۳۹۵	۸
نمودار ۸: ساختار جمعیتی موجود و مطلوب شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر کشور بر اساس مدل‌های رتبه-اندازه زیپف و تعدیل یافته در سال ۱۳۹۵	۱۰
نمودار ۹: توزیع لگاریتمی رتبه-اندازه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر کشور در سال‌های ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ و ۱۳۹۵	۱۱
نمودار ۱۰: مقایسه رتبه-اندازه شهرهای بیش از ۱۰۰ نفر کشور (در مقیاس لگاریتمی) در دوره‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۹۵ و سنجش اختلاف آنها با حد استاندارد	۱۱
نمودار ۱۱: شاخص چهار شهر مهتا در دوره ۱۳۵۵-۱۳۹۵	۱۳
نمودار ۱۲: اینفوگرافی سلسله‌مراتب کنونی سکونتگاه‌های شهری کشور	۱۴
نمودار ۱۳: تعادل‌ها و عدم تعادل‌های ساختار نظام سکونتگاهی	۱۵
نمودار ۱۴: تعادل‌ها و عدم تعادل‌های پیوندهای بین سکونتگاه‌ها	۱۶
نمودار ۱۵: عدم تعادل در توزیع تعداد نقاط روستایی و تراکم آن‌ها در سطح کشور	۱۷
نمودار ۱۶: عدم تعادل در توزیع جمعیت روستایی و تراکم آن در سطح کشور	۱۸
نمودار ۱۷: سطح‌بندی استان‌های کشور بر اساس سهم اشتغال صنعت در نقاط شهری	۲۴
نمودار ۱۸: فراوانی تعداد شهرها و جمعیت آنها در سطوح هفتگانه نظام سکونتگاهی	۲۶
نمودار ۱۹: روند تغییرات رتبه شهرهای کشور با جمعیت بالای ۱۰۰ هزار نفر	۲۸
نمودار ۲۰: حالات مختلف الگوهای توزیع سکونتگاه‌ها بر اساس قانون رتبه-اندازه لگاریتمی	۲۹
نمودار ۲۱: مقایسه رتبه-اندازه شهرهای بیش از ۱۰۰ نفر کشور (در مقیاس لگاریتمی) در دوره‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۹۵ و سنجش اختلاف آنها با حد استاندارد	۲۹
نمودار ۲۲: شاخص چهار شهر مهتا در دوره ۱۳۵۵-۱۳۹۵	۳۰
نمودار ۲۳: مقایسه رشد جمعیت مناطق کلانشهری کشور از ۱۳۳۵-۱۳۹۵	۳۱
نمودار ۲۴: نرخ رشد جمعیت روستایی به تفکیک استان در دوره ۱۳۹۰-۱۳۸۵	۳۳
نمودار ۲۵: نرخ رشد جمعیت روستایی به تفکیک استان در دوره ۹۵-۱۳۹۰	۳۴
نمودار ۲۶: توزیع نسبی مهاجران داخلی کشور بر حسب مهاجرت به تفکیک استان	۳۵
نمودار ۲۷: الگوهای توسعه نظام سکونتگاهی	۴۴
نمودار ۲۸: مدل تلفیق ترسیم الگوی مطلوب استقرار سکونتگاه‌ها در سرزمین	۴۵
نمودار ۲۹: سطح‌بندی پیشنهادی نظام سکونتگاهی (الگوی پیشنهادی نخست)	۴۷
نمودار ۳۰: سطح‌بندی پیشنهادی نظام سکونتگاهی (الگوی پیشنهادی دوم)	۵۱
نمودار ۳۱: ملاحظات و انتظارات از بخش محیط‌زیست و منابع طبیعی	۶۳
نمودار ۳۲: ملاحظات و انتظارات از بخش کشاورزی	۶۴

- نمودار ۳۳: ملاحظات و انتظارات از بخش صنعت و معدن..... ۶۴
- نمودار ۳۴: ملاحظات و انتظارات از بخش حمل و نقل..... ۶۵
- نمودار ۳۵: ملاحظات و انتظارات از بخش بازرگانی..... ۶۶
- نمودار ۳۶: ملاحظات و انتظارات از بخش انرژی..... ۶۶
- نمودار ۳۷: ملاحظات و انتظارات از بخش میراث فرهنگی و گردشگری..... ۶۷
- نمودار ۳۸: ملاحظات و انتظارات از بخش ارتباطات و فناوری اطلاعات..... ۶۷
- نمودار ۳۹: ملاحظات و انتظارات از بخش آب..... ۶۸

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۷.....	جدول ۱: مقایسه جمعیت مناطق کلانشهری سرزمین در ادوار مختلف.....
۱۲.....	جدول ۲: نسبت جمعیت شهر نخست کشور به مجموع جمعیت چهار شهر نخست در دوره‌های ۱۳۵۵-۱۳۹۵.....
۲۶.....	جدول ۳: درصد تغییرات تعداد جمعیت شهرنشین کشور در دست‌های جمعیتی هفتگانه نظام سکونتگاهی ۱۳۷۵-۱۳۹۵.....
۳۰.....	جدول ۴: نسبت جمعیت شهر نخست کشور به مجموع جمعیت چهار شهر نخست در دوره‌های ۱۳۵۵-۱۳۹۵.....
۳۳.....	جدول ۵: توزیع نسبی جریان‌های مهاجرت داخلی سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۵۵.....
۳۶.....	جدول ۶: متغیرهای کلیدی و پیشران‌ها.....
۵۲.....	جدول ۷: ماتریس تحلیل عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت.....

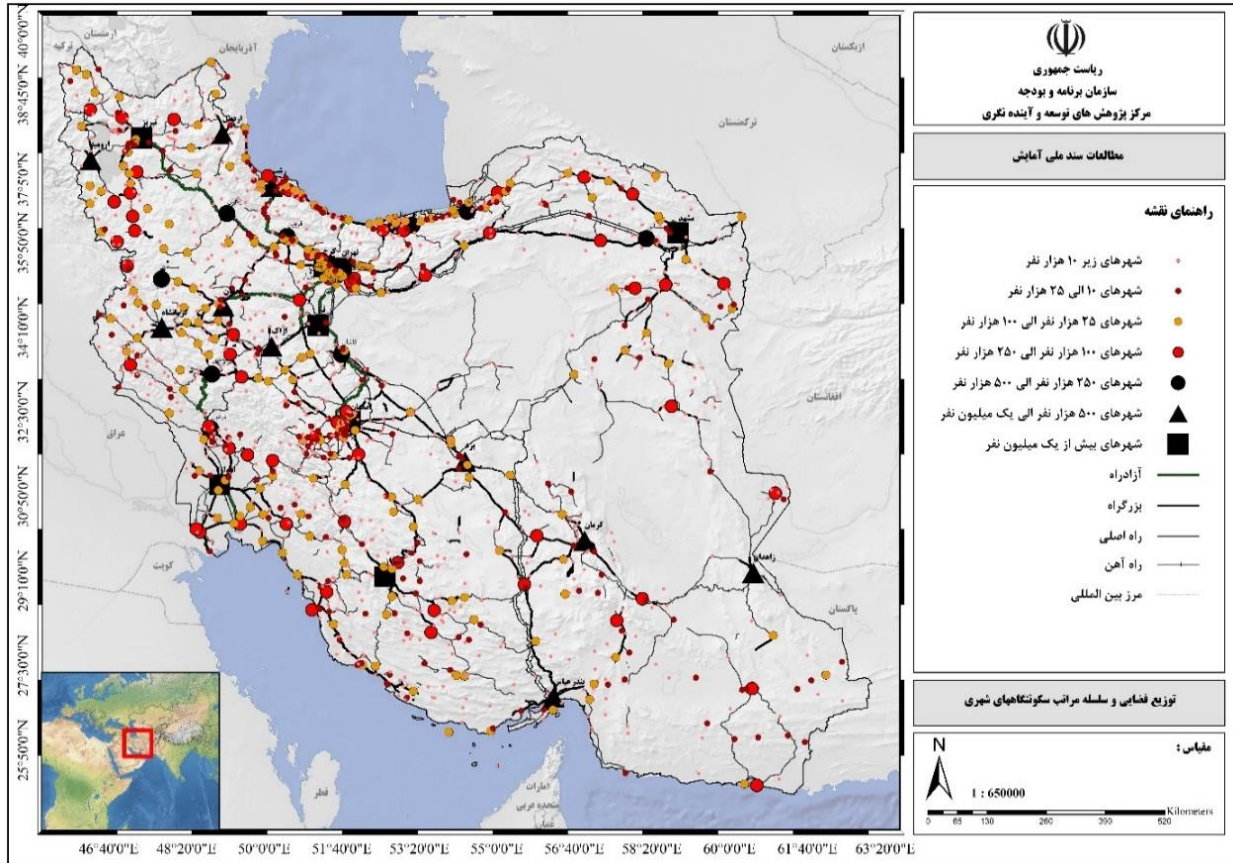
۱- بررسی و تحلیل تعارض‌ها، عدم توازن‌ها، عدم تعادل‌های بین بخشی - بین منطقه‌ای

۱-۱- تعادل‌ها و عدم تعادل‌های نظام سکونتگاهی

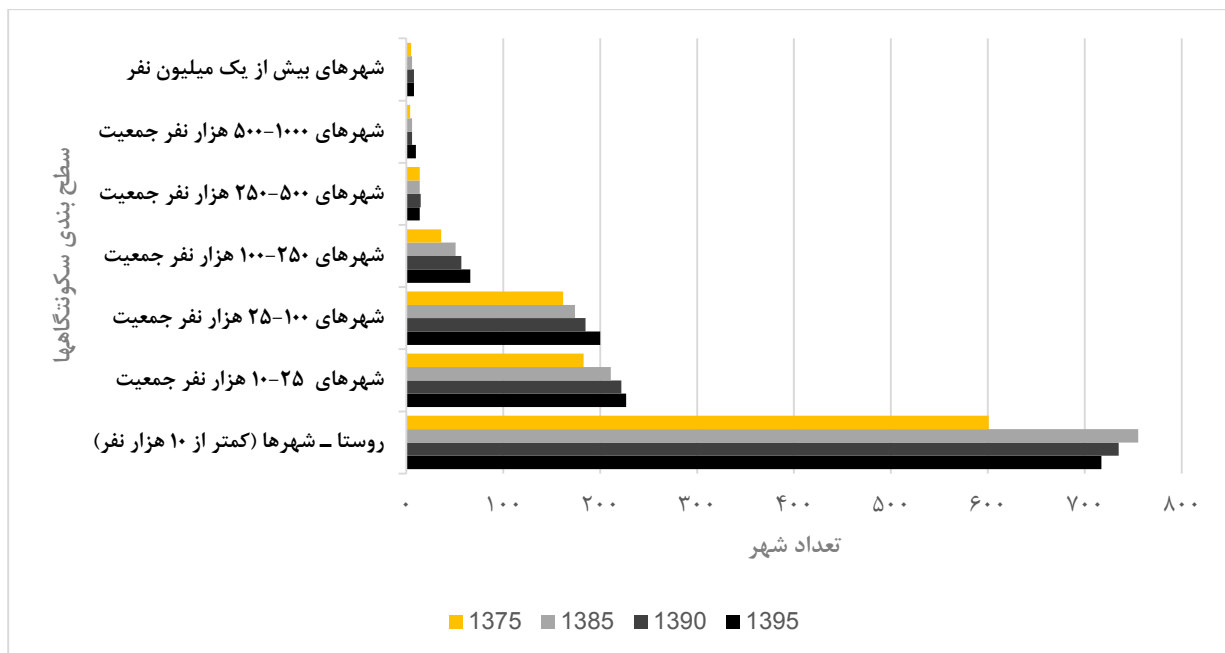
در سال ۱۳۵۴ سند آمایش کشور در قالب طرح «ستیران» نهایی شد، اما برای اجرا با شروع جنگ تحمیلی عراق علیه ایران همزمان شد و ابتر ماند. قطعاً اگر کشور را به دو نیم‌کره شرقی- غربی تقسیم کنید، بیش از ۸۰ درصد جمعیت و خدمات در نیمکره غربی است. این در حالی است که منظور از آمایش سرزمین، رسیدن به مطلوب‌ترین توزیع جمعیت توسط بهترین شکل توزیع فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی در پهنه سرزمین است. تمرکز جمعیت در نقاطی از کشور، به‌ویژه ۸ کلان‌شهر میلیونی نیز عاملی دیگر در بروز عدم تعادل‌های منطقه‌ای شده است. از طرفی، رشد جمعیت در مناطق کلان‌شهری پیرامون شهرهای پرجمعیت کشور بر شدت تمرکز جمعیت در این نقاط افزوده است. در حال حاضر، ۱۷ تا ۲۰ درصد جمعیت کشور در استان تهران استقرار یافته است. پیش از این، تهران تنها مقصد جمعیت مهاجر بود و اکنون شهرهای اطراف تهران جمعیتی ۸ میلیونی را در خود جای داده‌اند که نشان می‌دهد باز هم باید خدمات و فعالیت‌ها در این نقطه متمرکز شود، در حالی که نیمکره شرقی کشور از جمعیت و خدمات برخوردار نیست. البته باید به این نکته اذعان داشت که در مجموع توزیع فضایی جمعیت طی دوره‌های اخیر سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سطح کشور در حال تعدیل است. آمایش سرزمین باید به روند تعادل فضایی در کشور سرعت بخشد. بر اساس مطالعاتی که در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت انجام شد، تعادل‌ها و عدم تعادل‌های نظام سکونتگاهی در موارد زیر قابل احصاء هستند.

توزیع جمعیت

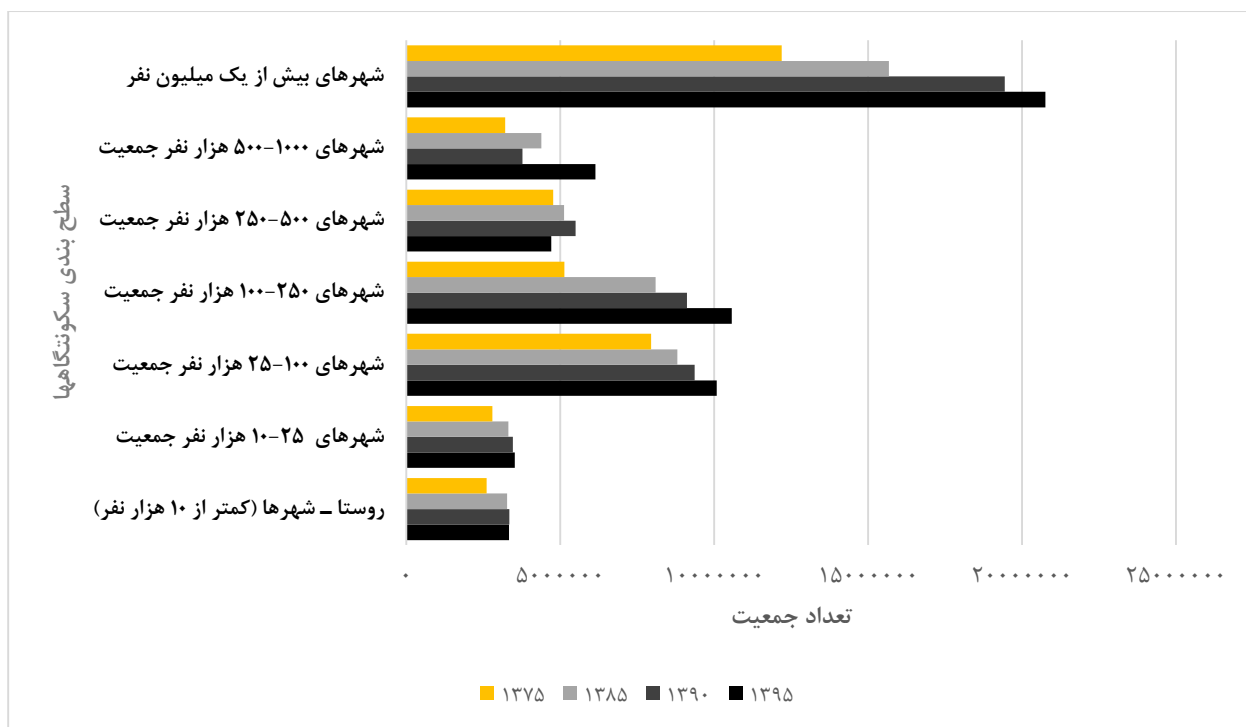
بیش از ۷۰۰ شهر کشور جمعیتی زیر ۱۰ هزار نفر دارند. تنها ۹۸ شهر دارای جمعیتی بیش از ۱۰۰ هزار نفر است. ۷۱ درصد از جمعیت شهرنشین کشور در شهرهای با جمعیت بیشتر از صد هزار نفر ساکن هستند که از این جمعیت، ۴۹ درصد آنها ساکن کلان‌شهرهای بیش از یک میلیون و ۱۵ درصد ساکن کلان‌شهرهای پانصد تا یک میلیون نفر هستند. از نگاه توزیع جمعیت می‌توان گفت که سهم قابل توجهی از جمعیت شهرنشین کشور در ۹۸ شهر کشور ساکن شده‌اند. در این میان ۴۵/۴ درصد از کل جمعیت شهرنشین کشور در ۱۸ کلان‌شهر اراک، ارومیه، اصفهان، اهواز، تبریز، تهران، رشت، زاهدان، شیراز، بندرعباس، قم، کرج، کرمان، کرمانشاه، مشهد، همدان، اردبیل، یزد حضور دارند. به همین جهت به نظر می‌رسد تعادل مناسبی در توزیع جمعیت میان سکونتگاه‌های شهری کشور برقرار نیست. بررسی‌ها نشان داد که رشد شارپی برخی از کلان‌شهرها در حال متوقف شدن است و در عوض مناطق شهری اطراف آنها در حال افزایش جمعیت هستند. این موضوع نشان از رشد پراکنده‌رویی و افزایش جمعیت در مناطق پیراشهری یا همان مناطق کلان‌شهری است. پدیده‌ای جدید که اخیراً در نظام سکونتگاهی کشور در حال رشد است.

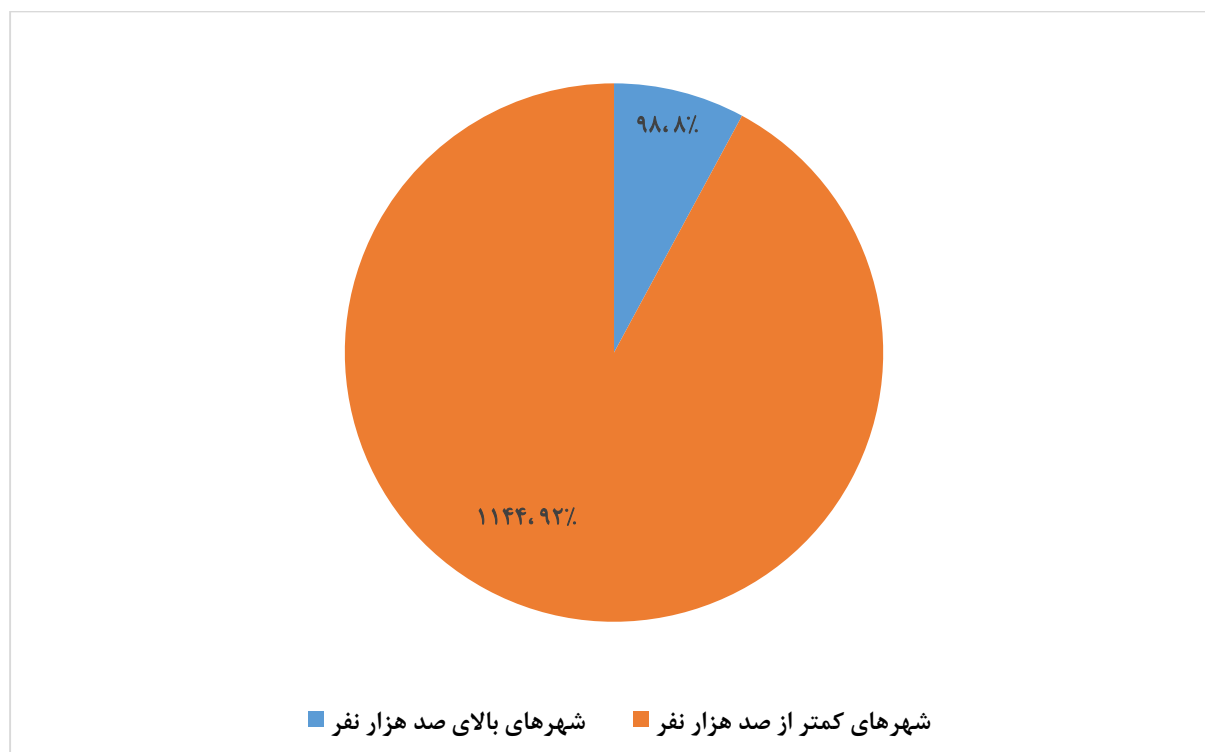
نقشه ۱: توزیع فضایی و سلسله‌مراتب سکونتگاه‌های شهری

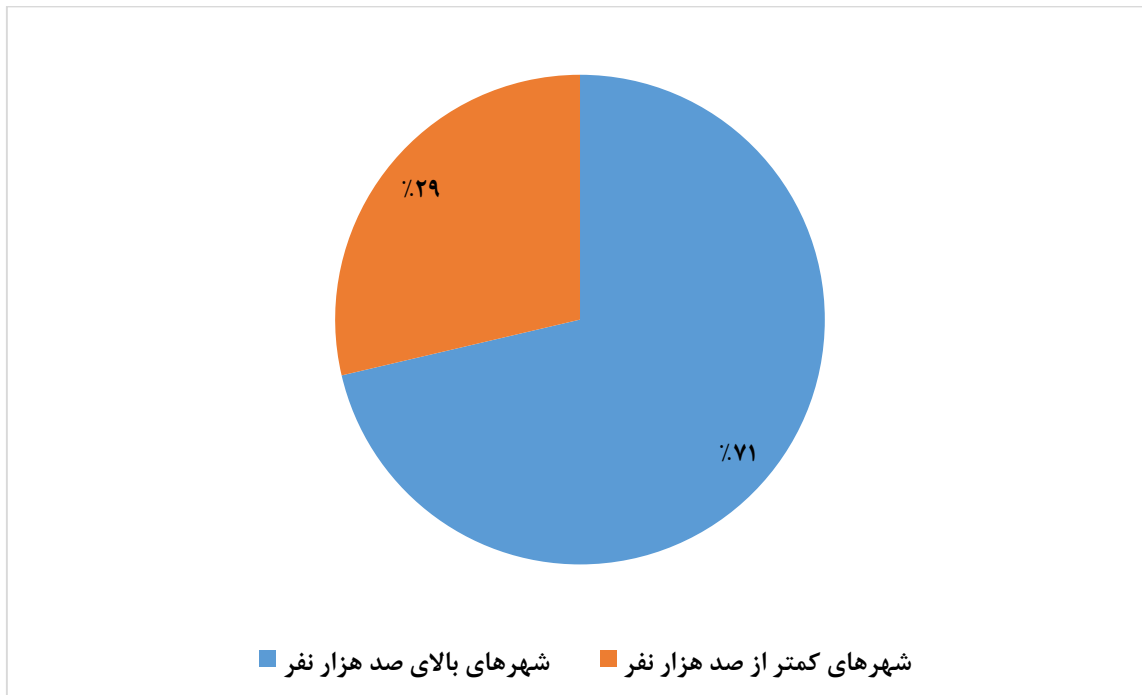
نمودار ۱: فراوانی شهرها در سطوح هفتگانه سکونتگاه‌های شهری کشور طی در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵

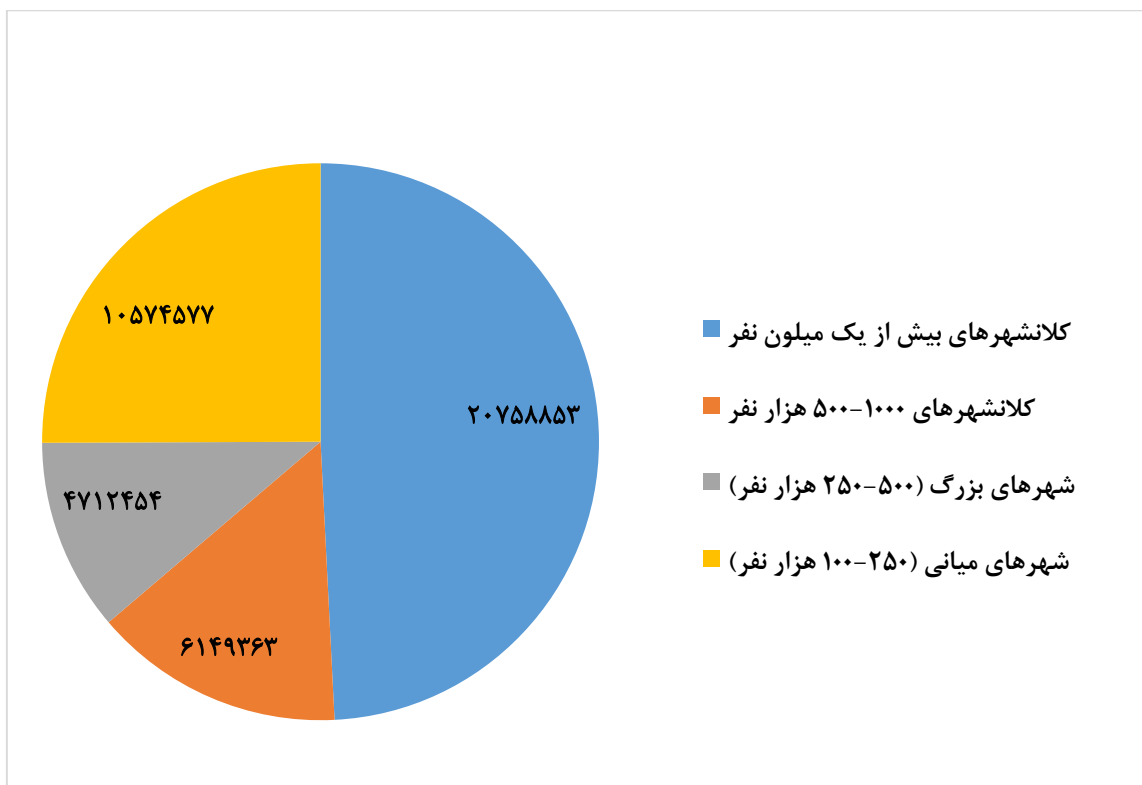
نمودار ۲: جمعیت سطوح هفتگانه سکونتگاههای کشور در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵

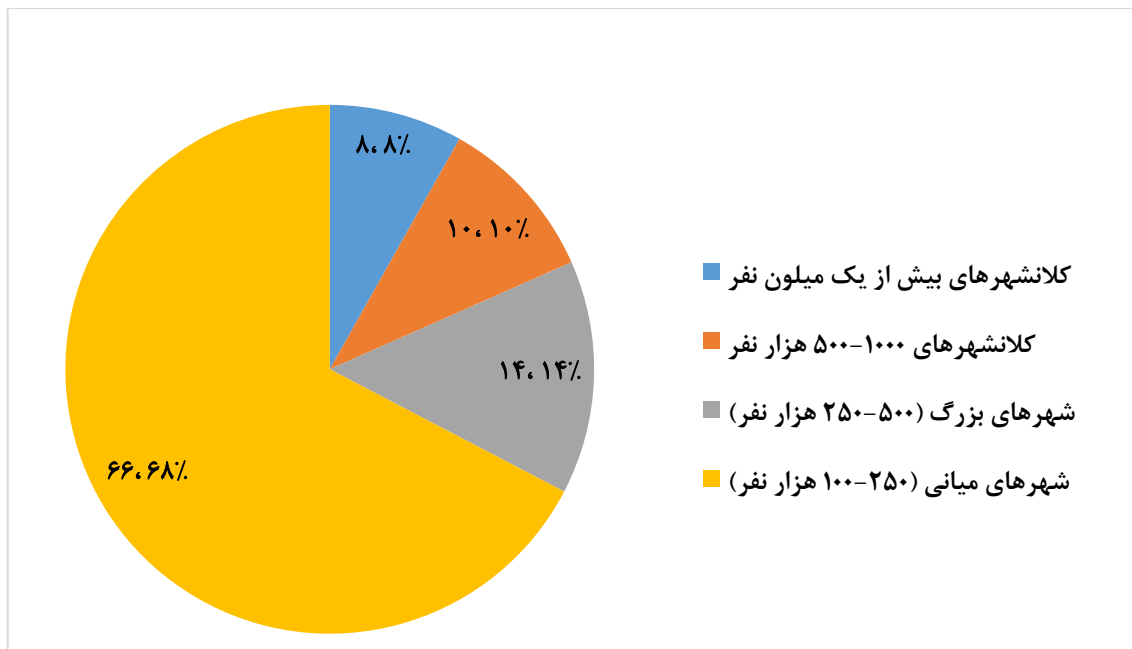
نمودار ۳: مقایسه (تعداد) شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر با تعداد شهرهای زیر ۱۰۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۵

نمودار ۴: مقایسه (جمعیت) شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر با تعداد شهرهای زیر ۱۰۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۵

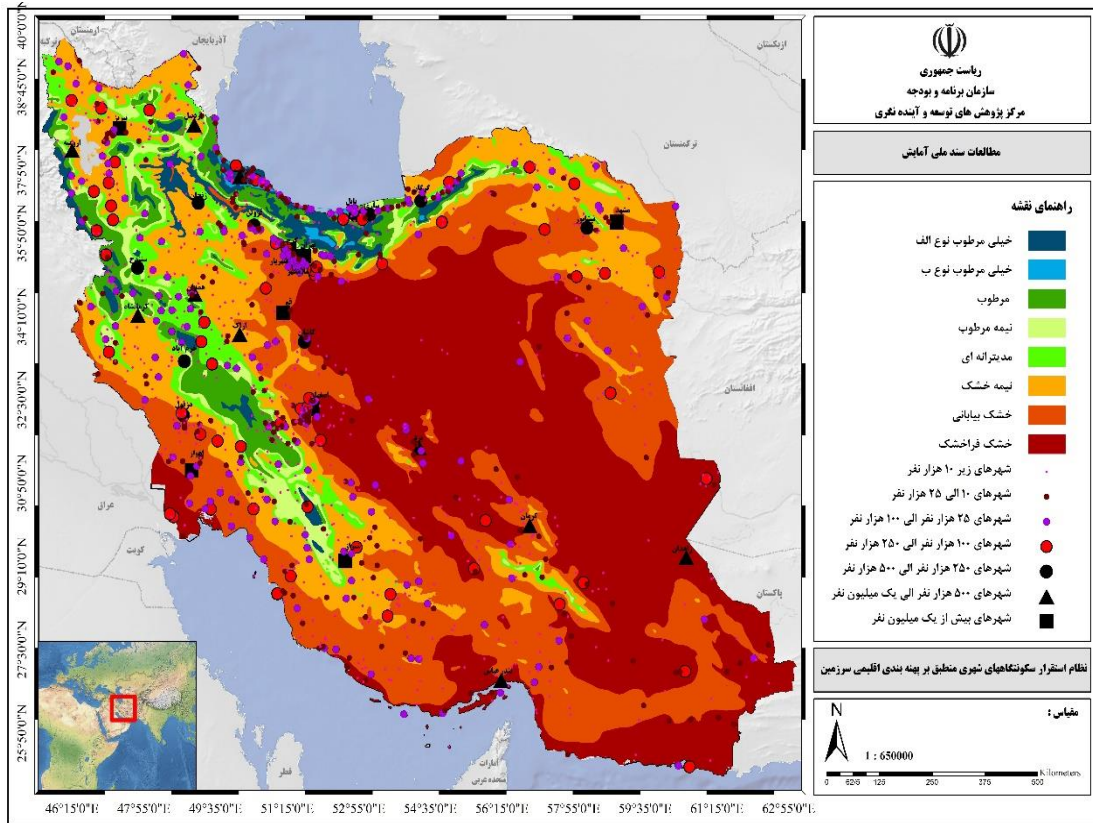
نمودار ۵: جمعیت مستقر در دسته شهرهای میانی، بزرگ و کلان‌شهرها

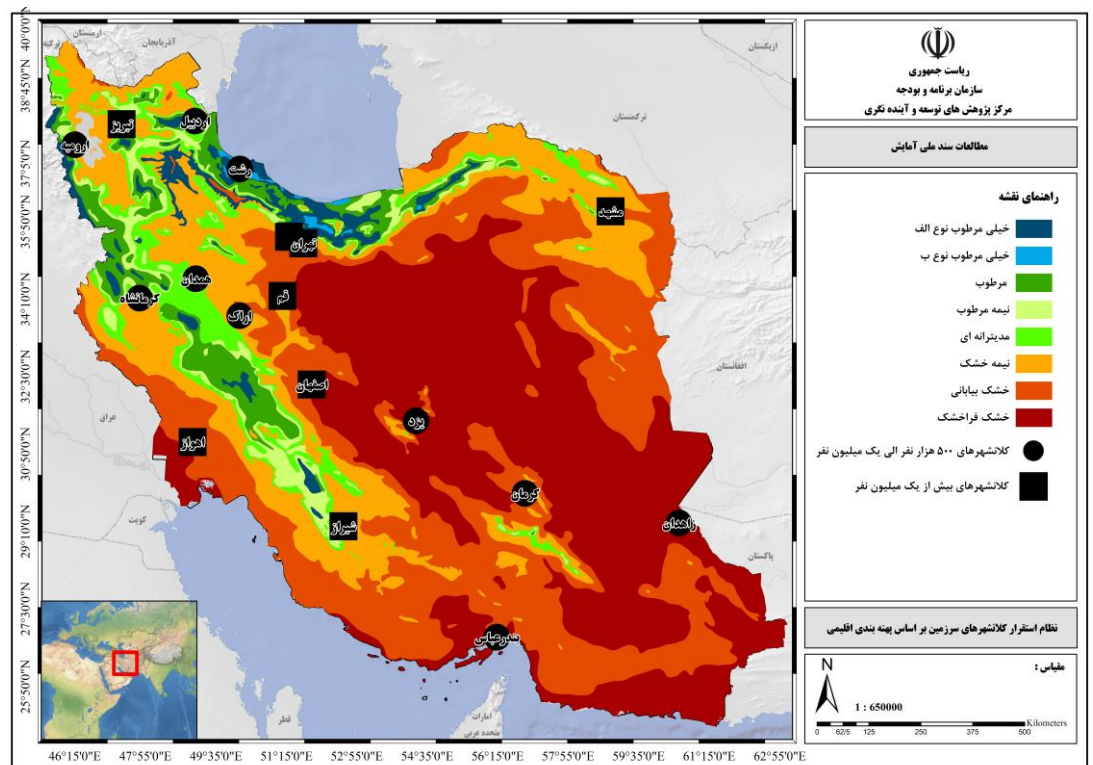
نمودار ۶: تعداد شهرهای مستقر در دسته شهرهای میانی، بزرگ و کلانشهرها

پراکنش شهرها در سرزمین

نحوه توزیع سکونتگاه‌های شهری کشور نشان می‌دهد که بیش از ۸۰ درصد این سکونتگاه‌ها در امتداد رشته‌کوه‌های البرز و زاگرس و نوار ساحلی شمالی کشور استقرار یافته‌اند. از طرفی پراکنش کلانشهرها که بیش از ۴۵ درصد جمعیت شهرنشین سرزمین را در خود جای داده‌اند نشان می‌دهد که سکونتگاه‌های پرجمعیت کشور نیز در نیمه غربی کشور مستقر شده‌اند. بر طبق نقشه‌های نظام استقرار شهرهای کشور منطبق بر پهنه‌بندی اقلیمی، در اقلیم خشک فراهشک، شهرهای محدودی قرار گرفته‌اند. غالب کلانشهرهای کشور در نواحی با اقلیم نیمه‌خشک و خشک بیابانی استقرار یافته‌اند. بر این اساس به نظر می‌رسد توزیع سکونتگاه‌های کشور به‌ویژه سکونتگاه‌های پرجمعیت به‌گونه‌ای بوده که بخش اعظم سرزمین، خالی از جمعیت و سکونتگاه شهری باقی مانده است. لذا از نظر پراکنش و توزیع سکونتگاه‌ها می‌توان گفت که تعادل در پهنه سرزمین برقرار نشده است و در نواحی و مناطقی نظیر پهنه مرکزی رو به جنوب شرق کشور و سواحل مکران سکونتگاه‌های شهری کمی قرار دارند.

نقشه ۲: نظام استقرار سکونتگاه‌های شهری منطبق بر پهنه‌بندی اقلیمی

نقشه ۳: نظام استقرار کلان‌شهرهای سرزمین منطبق بر پهنه‌بندی اقلیمی

متروپلایز شدن و تمرکزگرایی

در مناطق کلان‌شهری کشور در دو دهه گذشته، به‌ویژه در منطقه کلان‌شهری تهران، فشار شهر مادر بر نواحی پیرامون بیشتر شده و پراکنده رویی شدیدی اتفاق افتاده است. تصاویر ماهواره‌ای احصاء شده روند این رشد کالبدی قابل ملاحظه را در مناطق شهری به‌خوبی نشان داد. بررسی روند تمرکز جمعیت در مناطق کلان‌شهری کشور نشان می‌دهد که مدام از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ جمعیت شهر مادر و جمعیت شهرهای مستقر در منطقه کلان‌شهری تحت نفوذ روبه افزایش بوده است؛ اما این افزایش در شهر مادر و منطقه پیرامونی آن با شدت و ضعف‌هایی همراه بوده است. منطقه کلان‌شهری تهران بیشترین رشد جمعیت را دارا بوده است، به‌طوری که جمعیت این منطقه کلان‌شهری از ۱۶۱۹۳۶۵ در سال ۱۳۳۵ به ۱۲۳۶۹۳۰۴ در سال ۱۳۹۵ رسیده است (حدود ۸ برابر). به نظر می‌رسد در سال‌های اخیر، روند تمرکز جمعیت در شهرهای مادر در حال تعدیل و رشد جمعیت در مناطق کلان‌شهری در حال تشدید است که نشان از توقف رشد جمعیتی شهر مادر و افزایش رشد جمعیت مناطق کلان‌شهری کشور دارد.

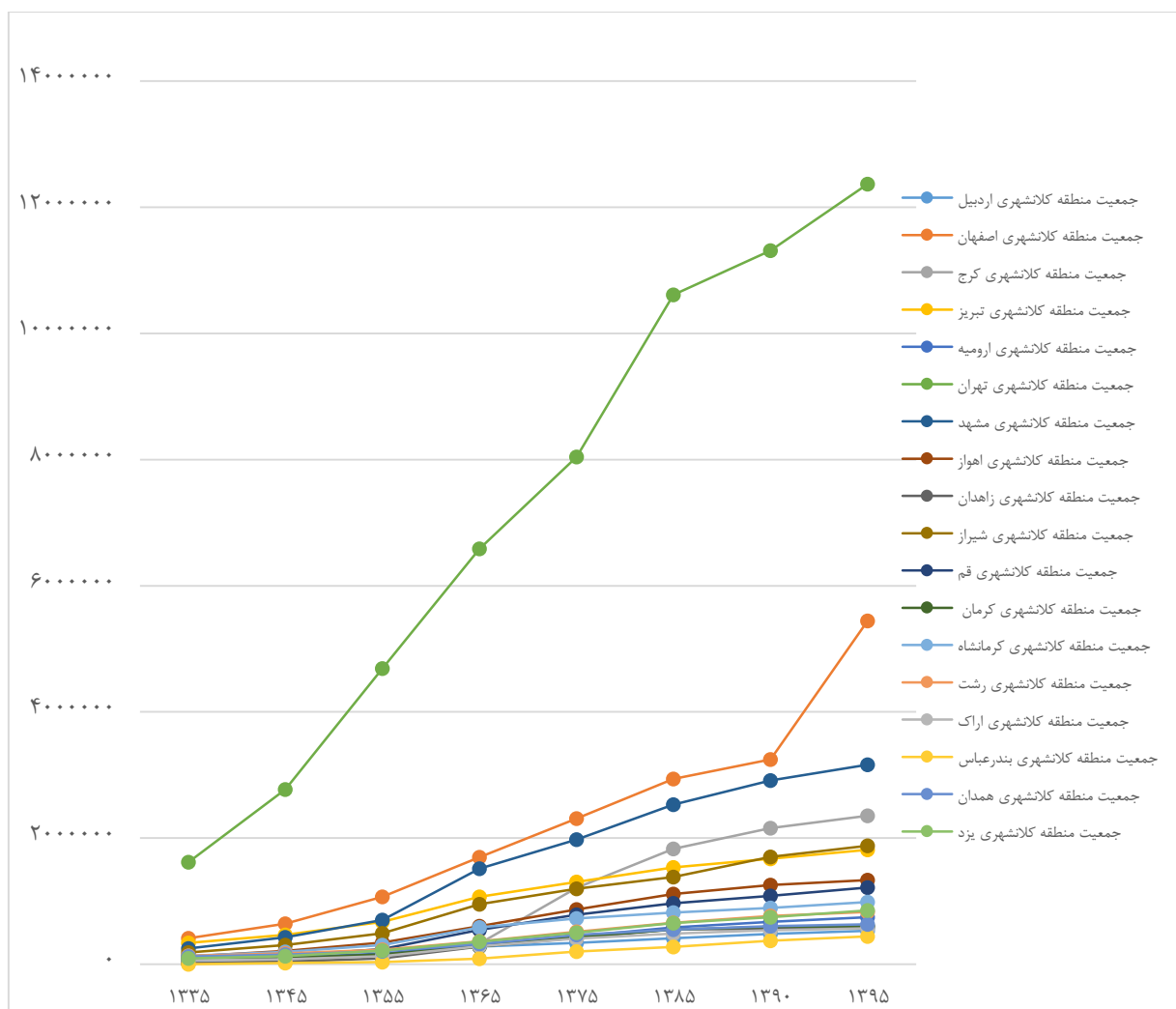
از سال ۱۳۸۵ تا سال ۱۳۹۵، به‌جز شهرهای تهران و اصفهان که نرخ رشد نسبتاً محدودی داشته‌اند، کلان‌شهرهای مشهد، شیراز، تبریز، قم و اهواز با کاهش نرخ رشد جمعیت شهرنشین مواجه شده‌اند (جدول ۳ جلد دوم مطالعات نظام سکونتگاهی). عواملی نظیر قیمت بالای مسکن در شهر مادر، قیمت مناسب‌تر مسکن در سکونتگاه‌های اقماری واقع در منطقه عملکردی کلان‌شهری، توسعه ارتباطات حمل و نقلی شهر مادر با منطقه پیرامون و ... منجر به توجه به مناطق پیرامون کلان‌شهرها شده است. این موضوع به رشد متاستاز کالبدی اطراف کلان‌شهرهای کشور دامن زده است.

جدول ۱: مقایسه جمعیت مناطق کلان‌شهری سرزمین در ادوار مختلف

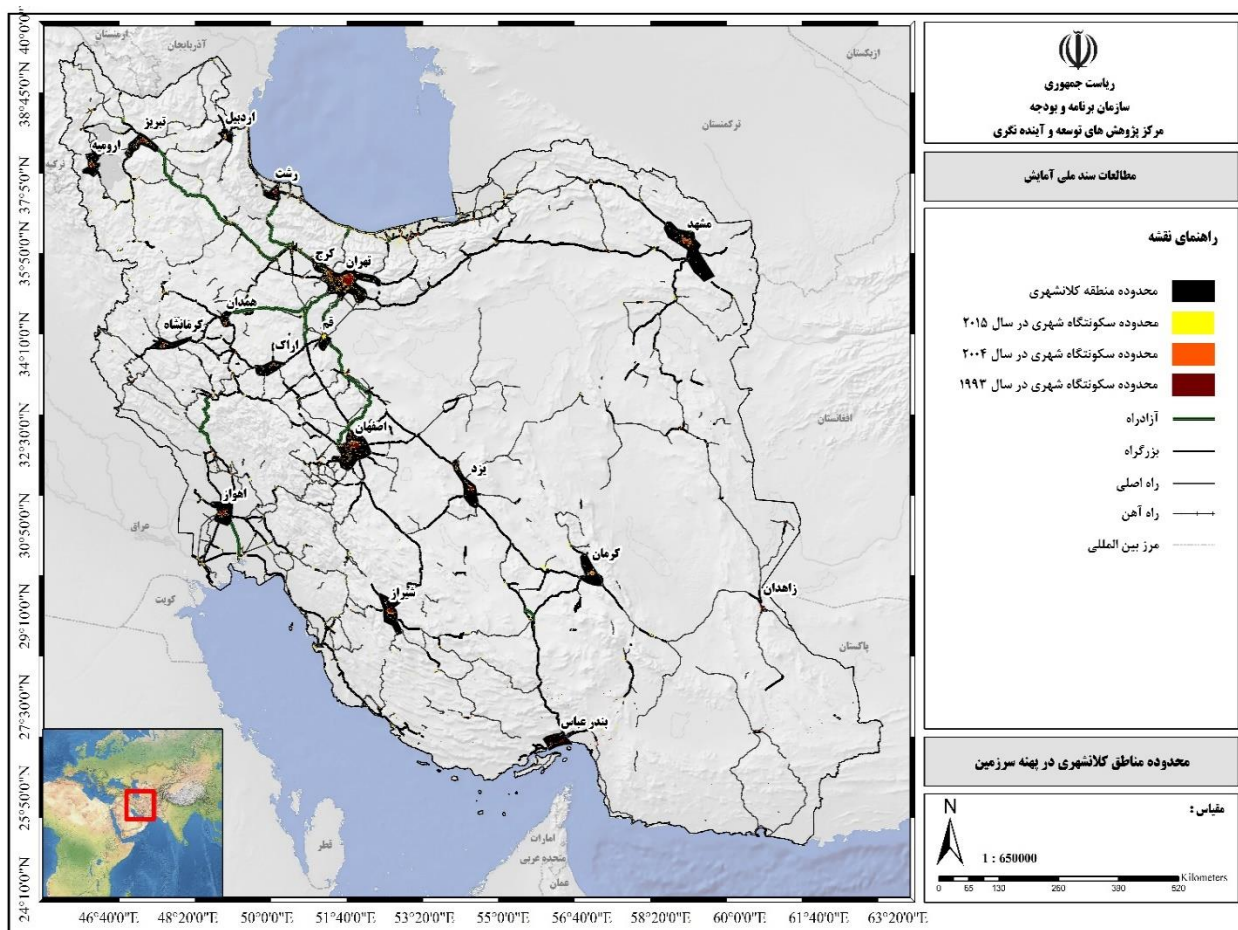
جمعیت منطقه کلان‌شهری در ادوار مختلف	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
جمعیت منطقه کلان‌شهری اردبیل	۶۵۷۴۲	۸۳۵۹۶	۱۴۷۸۶۵	۲۸۱۹۷۳	۳۴۰۳۸۶	۴۱۲۶۶۹	۴۸۲۶۳۲	۵۲۹۳۷۴
جمعیت منطقه کلان‌شهری اصفهان	۴۱۴۴۴۸	۶۴۴۲۱۲	۱۰۶۷۵۴۳	۱۶۹۶۶۶۳	۲۳۰۸۲۶۸	۲۹۳۷۶۴۳	۳۲۴۷۷۸۵	۵۴۴۲۷۶۴
جمعیت منطقه کلان‌شهری کرج	۱۷۶۷۰	۵۱۴۱۵	۱۵۹۱۳۷	۳۳۱۳۰۹	۱۲۱۲۷۴۹	۱۸۲۸۲۶۹	۲۱۵۷۴۴۹	۲۳۵۵۶۳۹
جمعیت منطقه کلان‌شهری تبریز	۳۳۶۷۹۷	۴۶۴۰۹۷	۶۷۴۲۳۱	۱۰۷۰۵۵۵	۱۳۰۴۵۸۴	۱۵۳۴۵۱۷	۱۶۷۲۵۰۳	۱۸۱۴۵۱۹
جمعیت منطقه کلان‌شهری ارومیه	۶۷۶۰۵	۱۱۱۷۲۲	۱۶۵۸۴۸	۳۰۴۳۱۷	۴۴۰۹۰۸	۵۸۴۰۳۸	۶۷۴۶۸۲	۷۴۴۶۰۴
جمعیت منطقه کلان‌شهری تهران	۱۶۱۹۳۶۵	۲۷۶۹۸۴۱	۴۶۸۹۷۳۱	۶۵۸۸۴۲۰	۸۰۴۲۳۱۹	۱۰۶۱۵۰۹۷	۱۱۳۱۶۴۷۴	۱۲۳۶۹۳۰۴
جمعیت منطقه کلان‌شهری مشهد	۲۵۲۱۴۴	۴۲۵۳۹۴	۷۰۱۳۷۷	۱۵۱۷۴۱۵	۱۹۷۶۹۴۴	۲۵۳۱۴۵۰	۲۹۱۲۲۰۰	۳۱۶۲۳۳۱
جمعیت منطقه کلان‌شهری اهواز	۱۲۲۹۳۹	۲۱۱۰۶۱	۳۴۳۰۰۵	۶۰۳۸۸۹	۸۶۶۸۹۶	۱۱۱۲۵۷۶	۱۲۵۶۶۲۲	۱۳۳۲۱۲۰
جمعیت منطقه کلان‌شهری زاهدان	۱۷۴۹۵	۳۹۷۳۲	۹۳۷۴۰	۲۸۱۹۲۳	۴۱۹۵۱۸	۵۵۲۷۰۶	۵۶۰۷۲۵	۵۸۷۷۳۰
جمعیت منطقه کلان‌شهری شیراز	۱۸۶۵۳۲	۳۰۳۰۴۳	۴۸۸۸۸۹	۹۵۰۵۲۵	۱۱۹۸۰۶۵	۱۳۸۵۶۶۰	۱۷۰۱۵۱۷	۱۸۷۹۲۵۵
جمعیت منطقه کلان‌شهری قم	۹۶۴۹۹	۱۳۴۲۹۲	۲۴۱۲۱۹	۵۴۳۱۳۹	۷۸۶۸۰۰	۹۶۷۹۵۵	۱۰۸۶۶۰۴	۱۲۱۷۶۶۲
جمعیت منطقه کلان‌شهری کرمان	۷۴۷۸۸	۹۹۷۵۱	۱۵۷۵۱۰	۲۷۷۶۰۵	۴۳۲۶۲۳	۵۵۱۸۶۱	۵۹۳۰۰۹	۶۰۳۴۱۳
جمعیت منطقه کلان‌شهری کرمانشاه	۱۳۰۵۰۸	۱۹۴۱۷۹	۳۰۲۰۶۴	۵۸۵۵۶۰	۷۳۷۵۰۱	۸۲۱۸۰۶	۸۹۳۹۹۴	۹۸۷۹۲۴

جمعیت منطقه کلان‌شهری رشت	۱۳۳۶۳۵	۱۷۰۵۰۲	۲۲۹۱۹۴	۳۶۲۴۷۷	۵۱۳۷۲۳	۶۵۹۲۱۴	۷۶۴۸۰۹	۸۲۸۷۷۰
جمعیت منطقه کلان‌شهری اراک	۶۴۴۲۶	۷۷۹۴۸	۱۲۸۹۰۴	۲۸۳۶۸۰	۴۰۹۹۱۲	۴۸۴۱۵۸	۵۳۸۲۲۷	۵۷۰۹۴۳
جمعیت منطقه کلان‌شهری بندرعباس	۲۶۹۵	۱۷۷۱۰	۳۴۶۲۷	۸۷۹۸۱	۲۰۱۶۴۲	۲۷۳۵۷۸	۳۷۳۲۰۳	۴۴۲۳۲۲
جمعیت منطقه کلان‌شهری همدان	۱۲۳۶۳۳	۱۵۱۹۸۹	۲۰۴۸۰۸	۳۲۲۲۵۳	۴۶۸۱۷۵	۵۴۸۸۶۶	۶۰۳۸۱۲	۶۳۳۳۱۹
جمعیت منطقه کلان‌شهری یزد	۹۵۸۵۰	۱۳۰۳۷۱	۲۱۵۰۶۷	۳۶۰۳۶۴	۵۰۲۰۴۳	۶۵۰۵۵۲	۷۴۵۹۵۵	۸۵۲۲۶۰

در دوره ۹۵-۱۳۹۰ بیشترین میزان رشد جمعیت در مناطق کلان‌شهری کشور مختص به منطقه کلان‌شهری اصفهان است که جمعیت آن از ۳۲۴۷۷۸۵ در سال ۱۳۹۰ به ۵۴۴۲۷۶۴ نفر جمعیت در سال ۱۳۹۵ رسیده است. این در حالی است که جمعیت منطقه کلان‌شهری تهران در همین دوره مشابه، از ۱۱۳۱۶۴۷۴ نفر در سال ۱۳۹۰ به ۱۲۳۶۹۳۰۴ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است؛ بنابراین، رشد جمعیت در منطقه کلان‌شهری اصفهان تقریباً دو برابر رشد جمعیت در منطقه کلان‌شهری تهران بوده است. فولادشهر، نجف‌آباد، خمینی‌شهر، بهارستان و شاهین‌شهر از عوامل مهم رشد منطقه کلان‌شهری اصفهان بوده است.

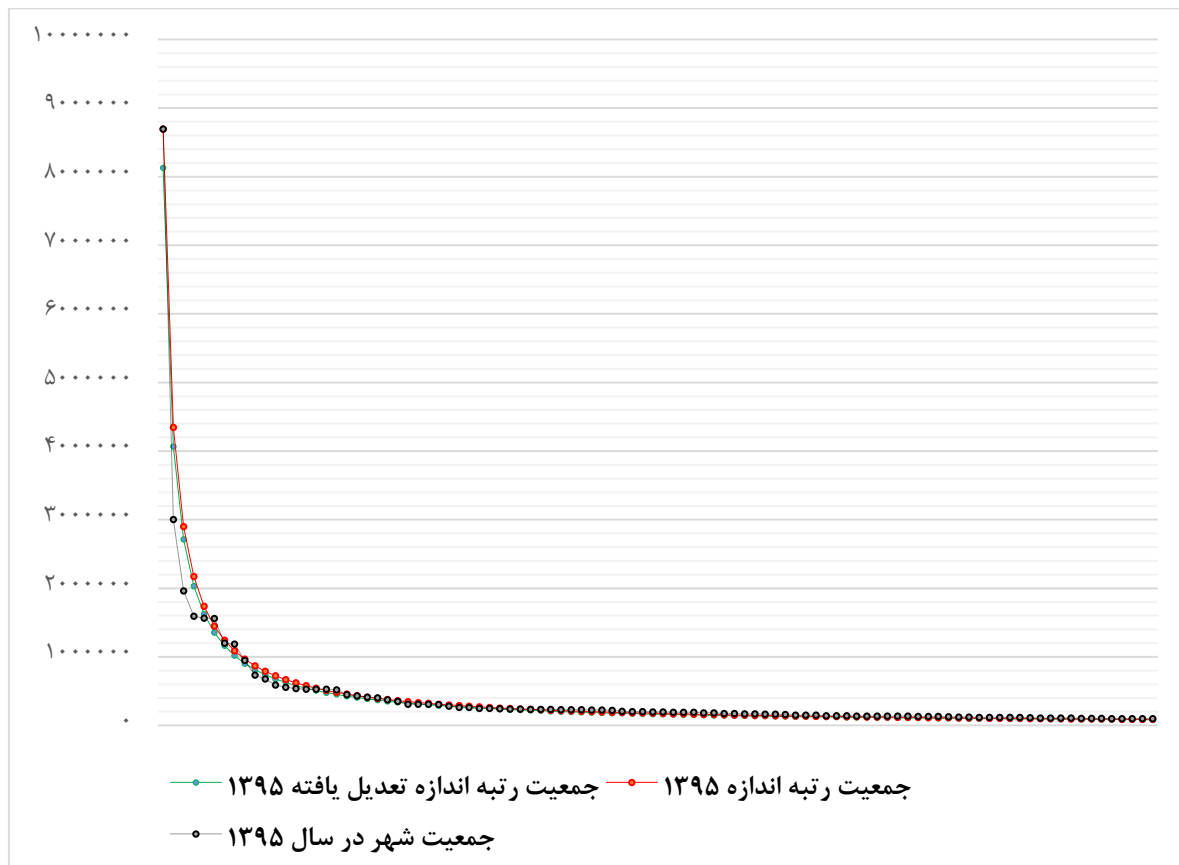
نمودار ۷: روند رشد جمعیت در مناطق کلان‌شهری کشور طی دوره ۱۳۳۵-۱۳۹۵

نقشه ۴: محدوده و روند پراکنده‌رویی مناطق کلان‌شهری کشور

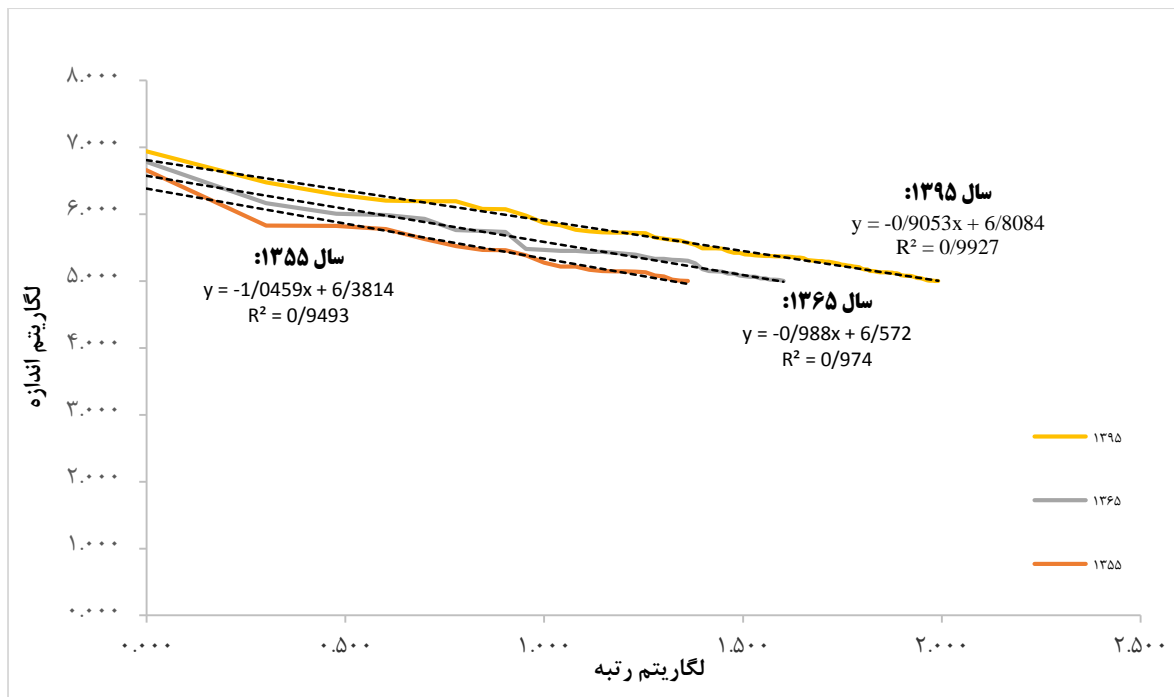
سلسله‌مراتب سکونتگاه‌های شهری - نخست شهری

برای تحلیل دقیق الگوی سکونتگاه‌ها و تشخیص نظام توزیع جمعیت در سلسله‌مراتب سکونتگاهی، توزیع لگاریتمی رتبه-اندازه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر کشور در سه دوره قبل از انقلاب اسلامی (۱۳۵۵)، دوران جنگ تحمیلی عراق علیه ایران (۱۳۶۵) و ۱۳۹۵ مورد بررسی قرار گرفت. به همین منظور، بر اساس جداول زیر طی این سه دوره، لگاریتم‌های جمعیت، رتبه و نیز شیب خط توزیع سکونتگاه‌ها مورد بررسی قرار گرفتند.

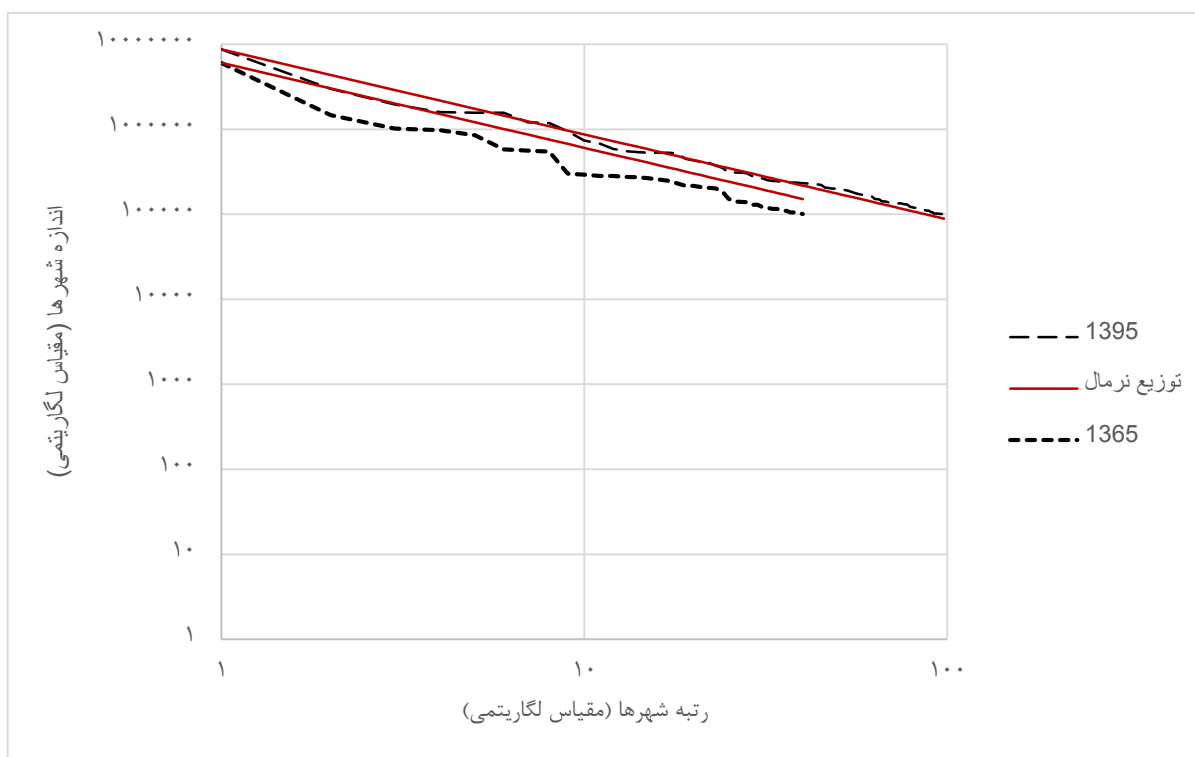

نمودار ۸: ساختار جمعیتی موجود و مطلوب شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر کشور بر اساس مدل‌های رتبه-اندازه زیپف و تعدیل یافته در سال ۱۳۹۵

در سال ۱۳۵۵ شیب خط توزیع لگاریتمی بیشتر از منفی یک است. به این معنی که حالت اول پدیده نخست شهری در کشور وجود داشته است. در سال ۱۳۶۵ نیز همچنان حالت اول برای توزیع لگاریتمی رتبه-اندازه برقرار است. با این تفاوت که از میزان شدت نخست شهری کاسته شده است. این روند به دلیل رشد قابل توجه شهرهای رتبه دوم به بعد ایجاد شده است. لازم به ذکر است که در سال ۱۳۵۵ تعداد چهار شهر بیش از نیم میلیون نفر در کشور وجود داشته است، در حالی که پس از ده سال، در سال ۱۳۶۵ تعداد شهرهای با جمعیت بیش از پانصد هزار نفر کشور به هشت می‌رسد. در سال ۱۳۹۵، حالت سوم توزیع لگاریتمی (الگوی چندگانه) بر ساختار شهرهای کشور حاکم می‌شود. به این معنی که به جای اینکه تنها شهر تهران بیش از اندازه مورد توجه باشند، چند شهر دیگر مانند مشهد، اصفهان، کرج، شیراز، تبریز، قم و اهواز توسعه یافته و رشد کرده‌اند. شهرهای کرمانشاه، ارومیه، رشت، زاهدان، همدان، کرمان، یزد، اردبیل، بندرعباس و اراک نیز به بیش از پانصد هزار نفر جمعیت رسیده‌اند. در حال حاضر، تمامی این ۱۸ شهر بر اساس مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری جزء کلان‌شهرهای کشور محسوب می‌شوند.

نمودار ۹: توزیع لگاریتمی رتبه-اندازه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر کشور در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۶۵، ۱۳۵۵

نمودار ۱۰: مقایسه رتبه-اندازه شهرهای بیش از ۱۰۰ نفر کشور (در مقیاس لگاریتمی) در دوره‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۹۵ و سنجش اختلاف آنها با حد استاندارد

نکته قابل توجه در بررسی توزیع لگاریتمی رتبه-اندازه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر کشور از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵ از شدت نخست شهری در کشور کاسته شده و «سلسله‌مراتب سکونتگاه‌های شهری کشور» به سمت توزیع نرمال حرکت کرده است. به

این معنی که رتبه شهرهای کشور همبستگی معکوسی با اندازه جمعیتی دارند. آمایش سرزمین باید به این پرسش پاسخ دهد که آیا تنها نزدیک بودن به حد نرمال سلسله‌مراتب سکونتگاهی در کشور، منجر به تعادل و توازن در کشور شده است یا خیر. پاسخ اولیه به این پرسش این است که توزیع نامتناسب سکونتگاه‌های کشور در پهنه سرزمین و خالی از جمعیت بودن پهنه‌های با قابلیت سکونت، به عدم تعادل و عدم توازن منطقه‌ای در مقیاس کشور دامن زده و در برخی مناطق هم منجر به تعارض‌های میان‌بخشی شده است.

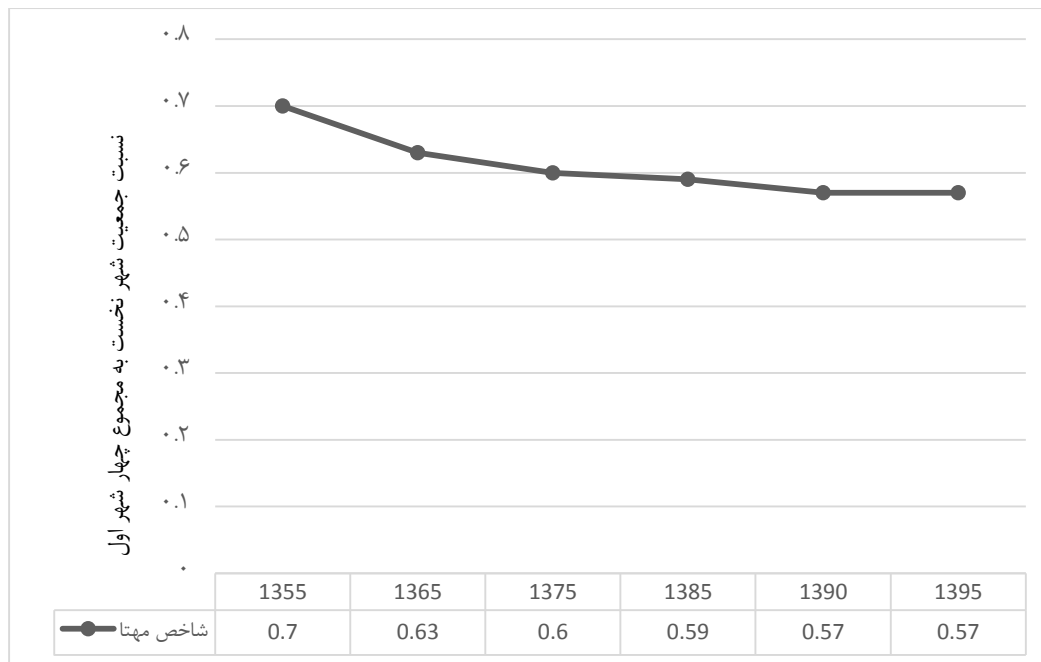
تا سال ۱۳۴۵ نقش و وزن شهر تهران در نظام شهری ایران روبه افزایش بوده است، اما پس از آن شاخص چهار شهر رو به کاهش بوده است. با معیارهای شاخص چهار شهر می‌توانیم بگوییم که در سال ۱۳۱۹ الگوی نظام شهری ایران از الگوی «برتری مطلوب» برخوردار بوده است، اما به ناگاه الگوی شاخص به الگوی فوق برتری در سال ۱۳۳۵ تبدیل شده و این الگو تا سال ۱۳۵۵ حاکم بوده است؛ به عبارت دیگر، تسلط شهر تهران بر نظام شهری ایران در این دوره بیش از اندازه‌ای است که در قاعده رتبه-اندازه پیشنهاد شده است. از آن پس با نقش‌پذیری بیشتر کلان‌شهرهای تعادل منطقه‌ای و همین‌طور کلان‌شهرهای منطقه‌ای، الگوی «برتری» جایگزین الگوی «فوق برتری» در نظام شهری ایران شده است که بیانگر سلطه و تفوق بالنسبه کمتر شهر نخست نظام نسبت به گذشته است.

بررسی شاخص چهار شهر مهتا در نظام سکونتگاهی ایران در شش دوره نشان می‌دهد که نسبت جمعیت شهر نخست به چهار شهر اول کشور کاهش پیدا کرده است. این روند نشان از آن دارد که کلان‌شهرهایی به غیر از تهران در حال اثرگذاری بر نظام سکونتگاه‌های شهری کشور هستند و فشار نخست شهری و پدیده ماکروسفالی در حال تعدیل است. از این رو در شبکه شهری ملی، شهرهای دوم و سوم و چهارم تا حدود زیادی قادر به رقابت با شهر نخست شبکه شهری ملی؛ یعنی تهران بوده و توانسته‌اند سلطه آن را کاهش دهند.

جدول ۲: نسبت جمعیت شهر نخست کشور به مجموع جمعیت چهار شهر نخست در دوره‌های ۱۳۵۵-۱۳۹۵

(شاخص چهار شهر مهتا)

۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	
۰.۷۱	۰.۷۰	۰.۶۳	۰.۶۰	۰.۵۹	۰.۵۷	۰.۵۷	شاخص چهار شهر مهتا
فوق برتری	فوق برتری	برتری	برتری	برتری	برتری	برتری	شاخص برتری ریچاردسون

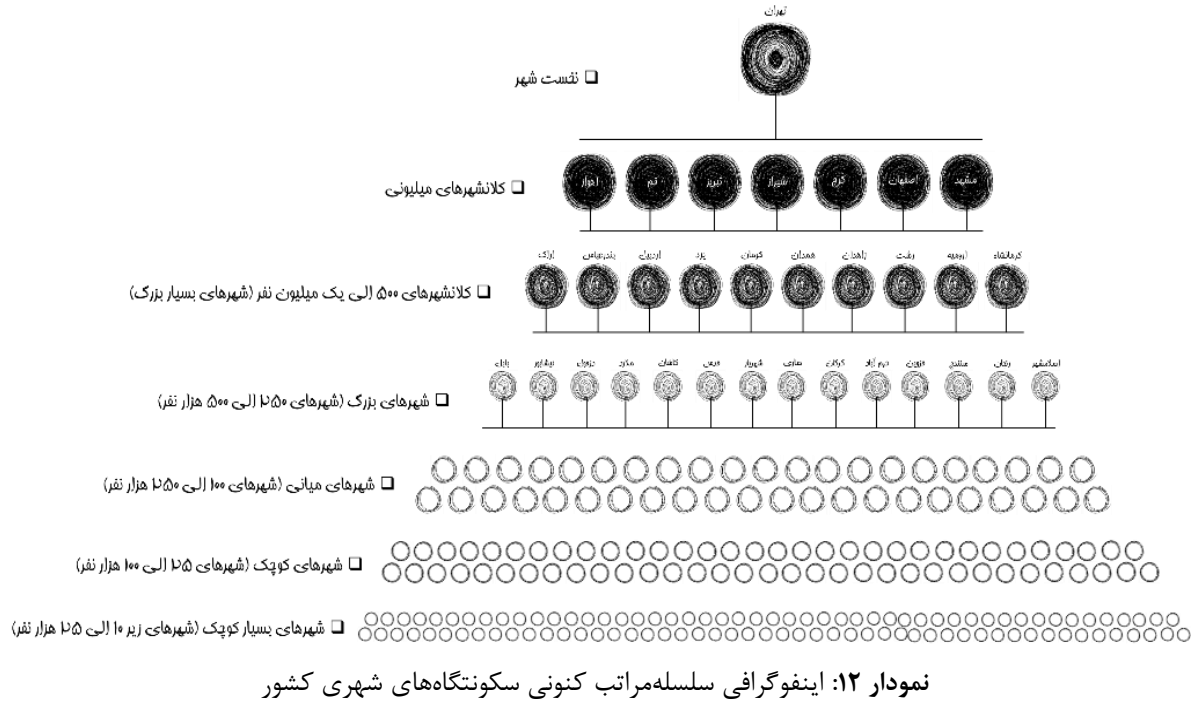

نمودار ۱۱: شاخص چهار شهر مهتا در دوره ۱۳۵۵-۱۳۹۵

اگر با استناد به معیار چهار شهر قضاوت کنیم، با توجه به آهنگ کاهش شاخص چهار شهر از ۰,۷۱ در سال ۱۳۴۵ به ۰,۵۹ در سال ۱۳۸۵ می توان گفت که روند کاهشی در سال های بعد نیز ادامه یافت و طبق معیارهای چهار شهر دسترسی به برتری مطلوب شهر نخست در سال های نزدیک، دور از انتظار نیست.

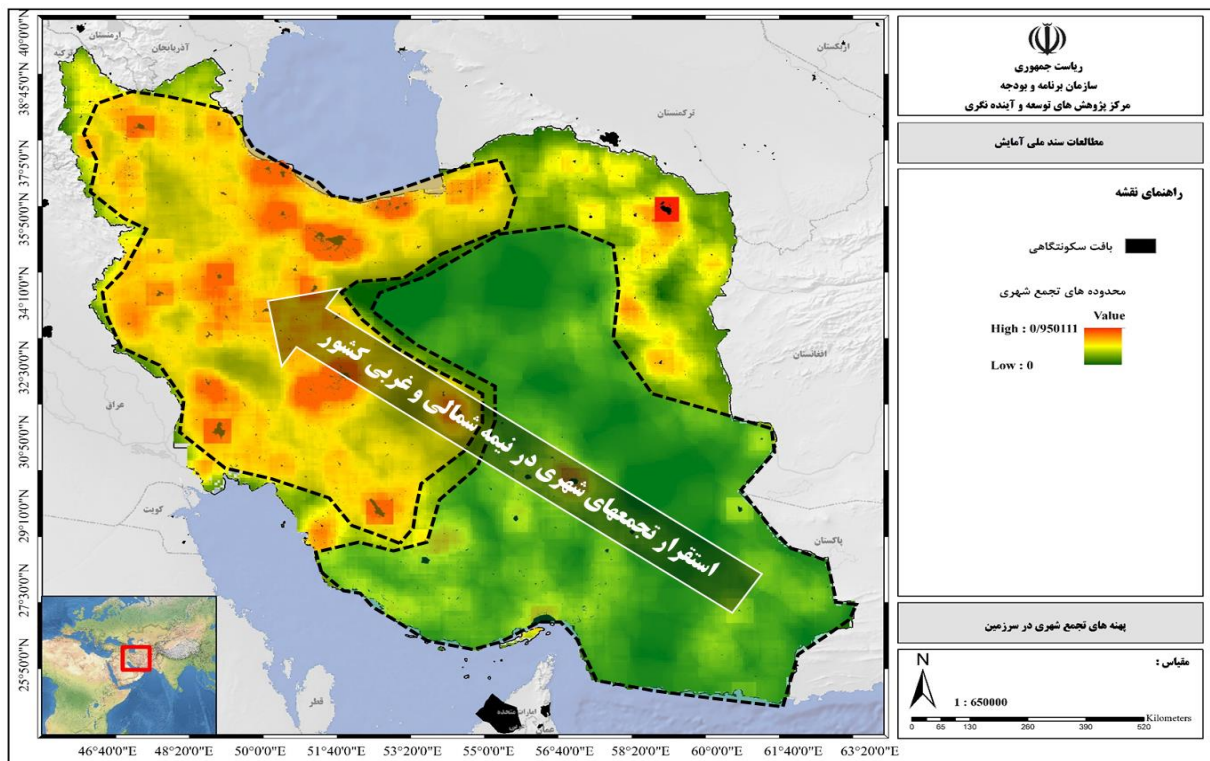
نظام سلسله مراتب شهری ایران (Rank- Size) در شرایط کنونی یکی از متوازن ترین نظام های شهری ملی در بسیاری از مناطق دیگر جهان محسوب می شود. برای مثال می توان کشور فرانسه را مثال زد که از دهه ۱۹۵۰ با اجرای آمایش سرزمین و اعمال نظریه متروپل های تعادل، سعی در ایجاد شهرهای منطقه ای رقیب برای شهر نخست، یعنی پاریس داشته تا از این طریق در نظام شهری کشور توازنی پدیدار شود اما آمایش سرزمین فرانسه به رغم کوشش های بسیار در قیاس با سیاست متروپل های تعادل در آمایش سرزمین ایران (که برگرفته از الگوی آمایش فرانسه بود) موفقیت کمتری داشته است. این در حالی است که جمعیت فرانسه تا اواسط دهه ۱۳۷۵ خورشیدی، بیشتر از کشور ما بوده است.

ایران اکنون به جز کلان شهر ملی تهران و کرج با داشتن چندین کلان شهر منطقه ای بالاتر از یک میلیون نفر جمعیت و به ویژه با توزیع جغرافیایی مناسب آن در شمال غربی (تبریز)، شمال شرقی (مشهد)، مرکز کشور (اصفهان)، جنوب مرکزی (شیراز) و داشتن چند شهر بسیار بزرگ دیگر قادر است با توجه به نهادهای اقتصادی و اجتماعی رشد یافته در این مراکز شهری و با برخورداری از ظرفیت های کلان شهری این شهرها، ضمن استفاده از آنها در جهت توسعه منطقه ای و منطقه ای کردن بسیاری از جریان های سوگیری شده به سوی شهر ملی، ابزارهای مناسبی برای ارتباطات منطقه ای فراملی بهره گیرد.

استقرار تجمع‌های شهری در نیمه شمالی و غربی کشور و کم تراکم ماندن بخش زیادی از سرزمین

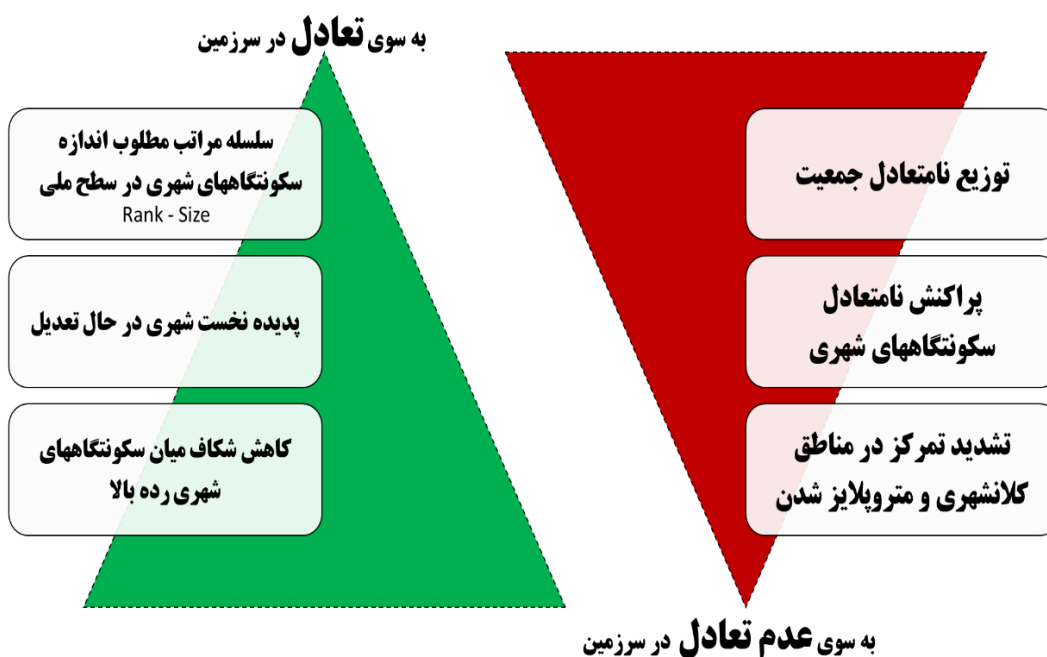
بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته در حوزه تجمع‌های شهری، نتایج نشان می‌دهند که بیشتر تجمع‌های شهری موجود در سرزمین در نیمه شمالی و غربی کشور قرار گرفته‌اند. این تجمع‌ها به دلیل وجود بیشتر سکونتگاه‌های شهری و در نتیجه جمعیت بیشتر در این مناطق است.

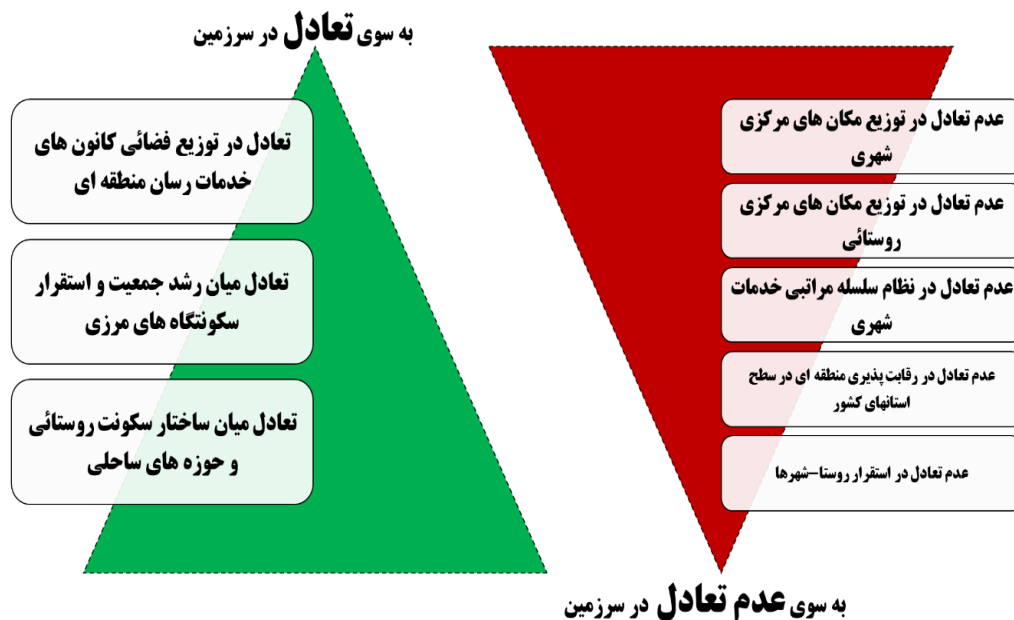
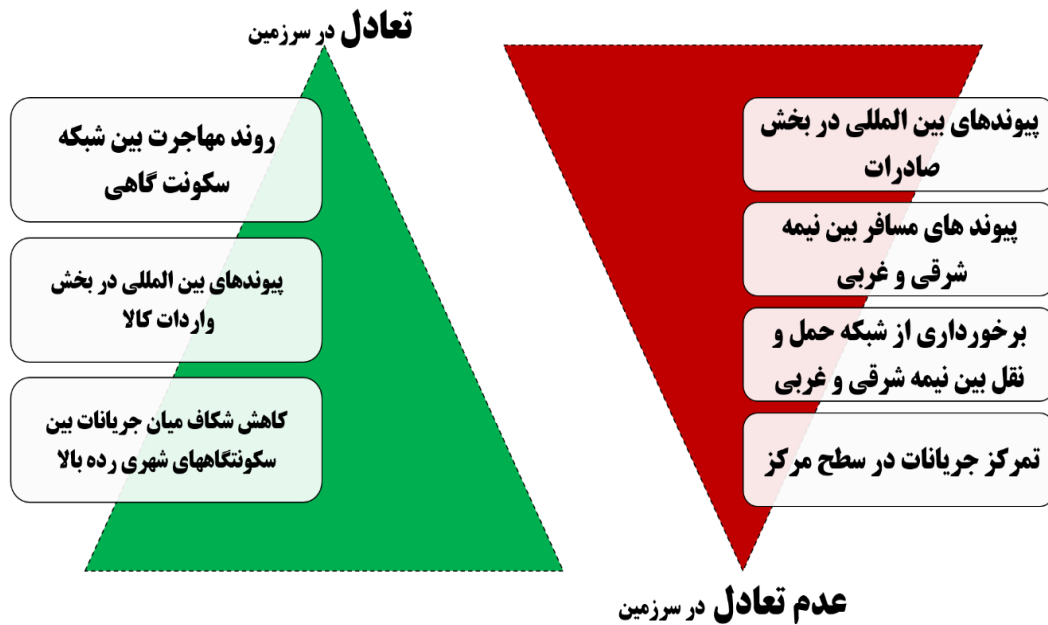
نقشه ۵: استقرار تجمع‌های شهری در نیمه شمالی و غربی کشور و کم تراکم ماندن بخش زیادی از سرزمین

۱-۲- تعادل‌ها و عدم تعادل‌های نظام سکونتگاه‌های شهری در سرزمین از منظر ساختار و پیوند

توزیع فضایی جمعیت در پهنه سرزمین نشان می‌دهد که بیشترین جمعیت کشور در نیمه شمالی و نیمه غربی کشور پراکنده شده‌اند. سکونتگاه‌های شهری پرجمعیت نیز بیشتر در نیمه شمالی و غربی کشور مستقر شده‌اند. با وجود پتانسیل رشد جمعیت در مناطق مختلف نظیر سواحل مکران و نیمه شرقی، جمعیت متناسب با ظرفیت‌های توسعه در کشور توزیع نشده است. هرچند که پدیده نخست شهری در کشور در حال تعدیل است و شهرهای دیگر در کنار کلان‌شهر تهران در سطح ملی خودنمایی کرده‌اند، اما مناطق کلان‌شهری در حال رشد هستند و همچنان شاهد تمرکز جمعیت این بار در چند نقطه کشور هستیم. این موضوع نشان از کاهش روند صعودی فشار بر یک نقطه از سرزمین و توزیع این فشار جمعیتی در چندین نقطه از کشور دارد؛ بنابراین، طی چند دهه گذشته نظام سکونتگاهی کشور در برخی حوزه‌ها به سوی تعادل و در برخی حوزه‌های دیگر به سوی عدم تعادل پیش رفته است (نمودار ۱۳).

نمودار ۱۳: تعادل‌ها و عدم تعادل‌های ساختار نظام سکونتگاهی

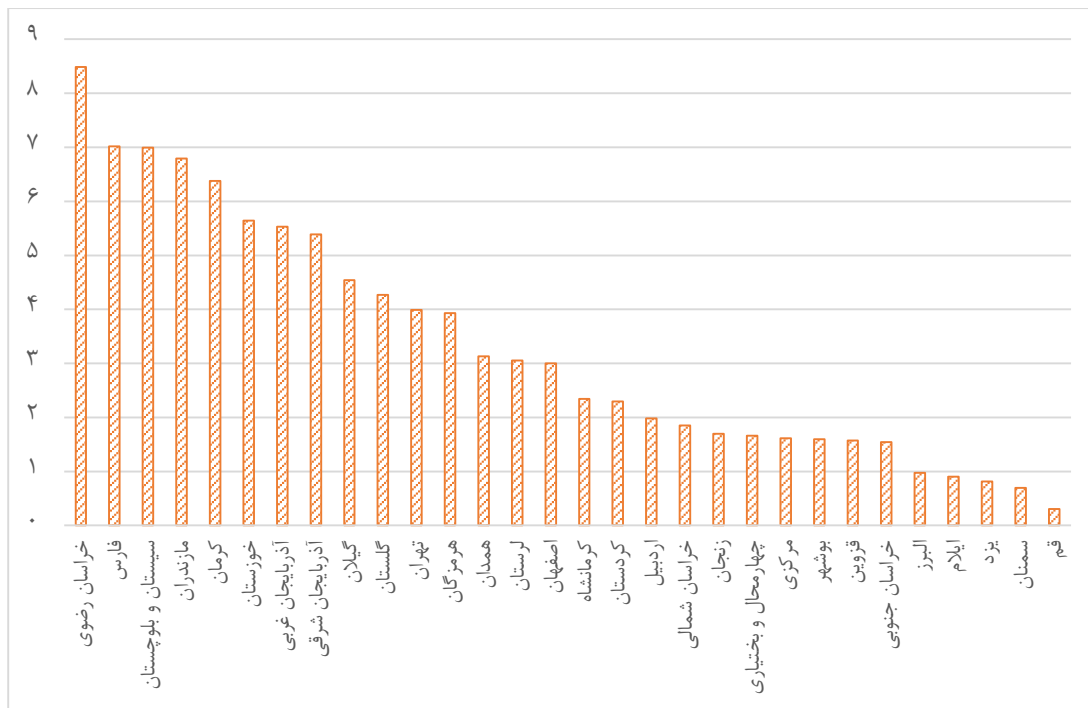

نمودار ۱۴: تعادل ها و عدم تعادل های پیوندهای بین سکونتگاهها

۱-۳- تعادل ها و عدم تعادل های روستایی

تحولات کالبدی- فضایی روستاهای کشور

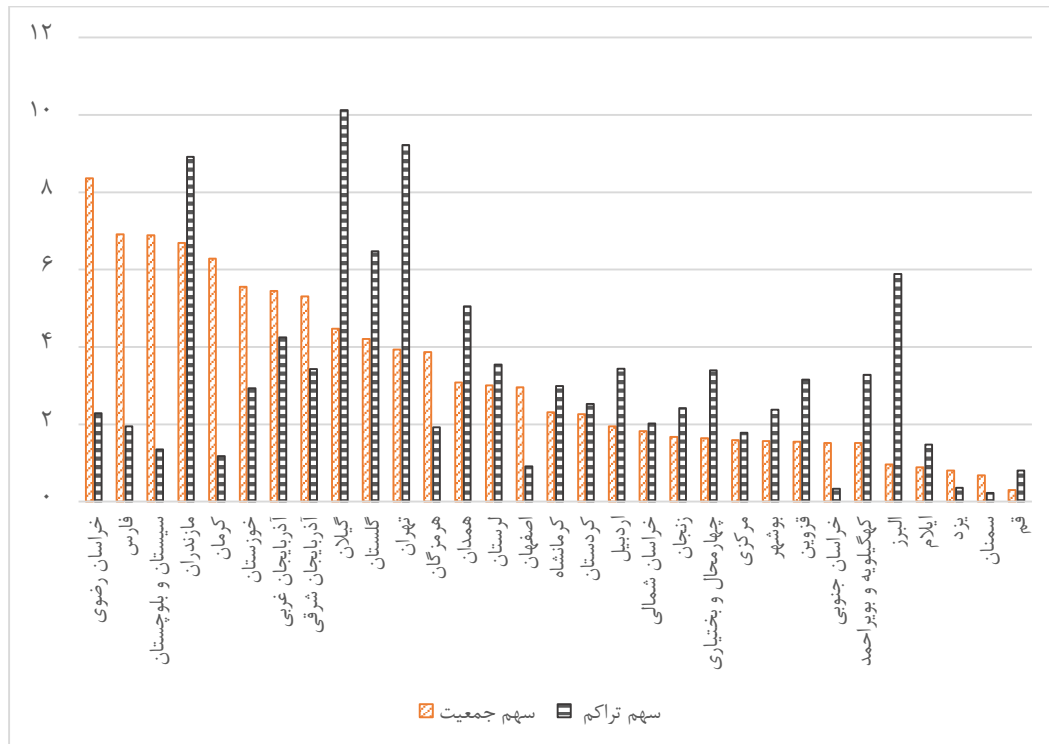
پراکنش روستاهای کشور از الگوی خوشه‌ای پیروی می‌کند. پهنه‌های شمالی کشور شامل استان‌های گیلان و مازندران بیشترین تراکم را از نظر تعداد روستا دارا است. همچنین نیمه غربی کشور سهم بیشتری از تراکم نقاط روستایی را در مقایسه با نیمه شرقی دارد.

نمودار ۱۵: عدم تعادل در توزیع تعداد نقاط روستایی و تراکم آن‌ها در سطح کشور

همان‌طور که در نمودار ۱۵ نیز مشاهده می‌شود در توزیع تعداد نقاط روستایی و تراکم آن‌ها عدم تعادل وجود دارد. اگرچه تعداد نقاط روستایی در نیمه شرقی بیش از نیمه غربی کشور است، تراکم تعداد نقاط روستایی در نیمه غربی بیش‌تر از نیمه شرقی است.

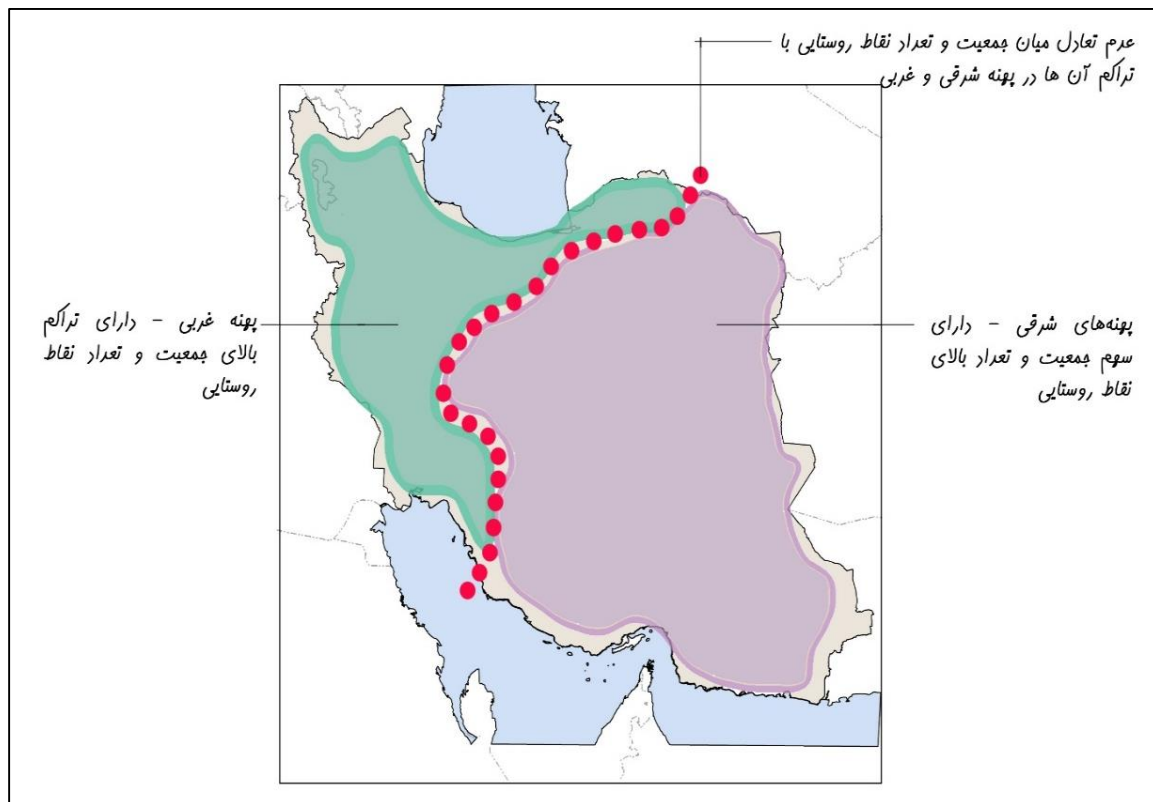
پراکنش فضایی جمعیت روستایی در سطح کشور نیز از الگوی خوشه‌ای تبعیت می‌کند. به لحاظ الگوی فضایی، بیشترین تمرکز روستاهای پرجمعیت در پهنه شمالی کشور به‌صورت یک کمربندی در استان‌های گلستان، مازندران و گیلان گسترش یافته است. در غرب کشور نیز لکه‌های داغ جمعیتی مشاهده شده است.

نمودار ۱۶: عدم تعادل در توزیع جمعیت روستایی و تراکم آن در سطح کشور

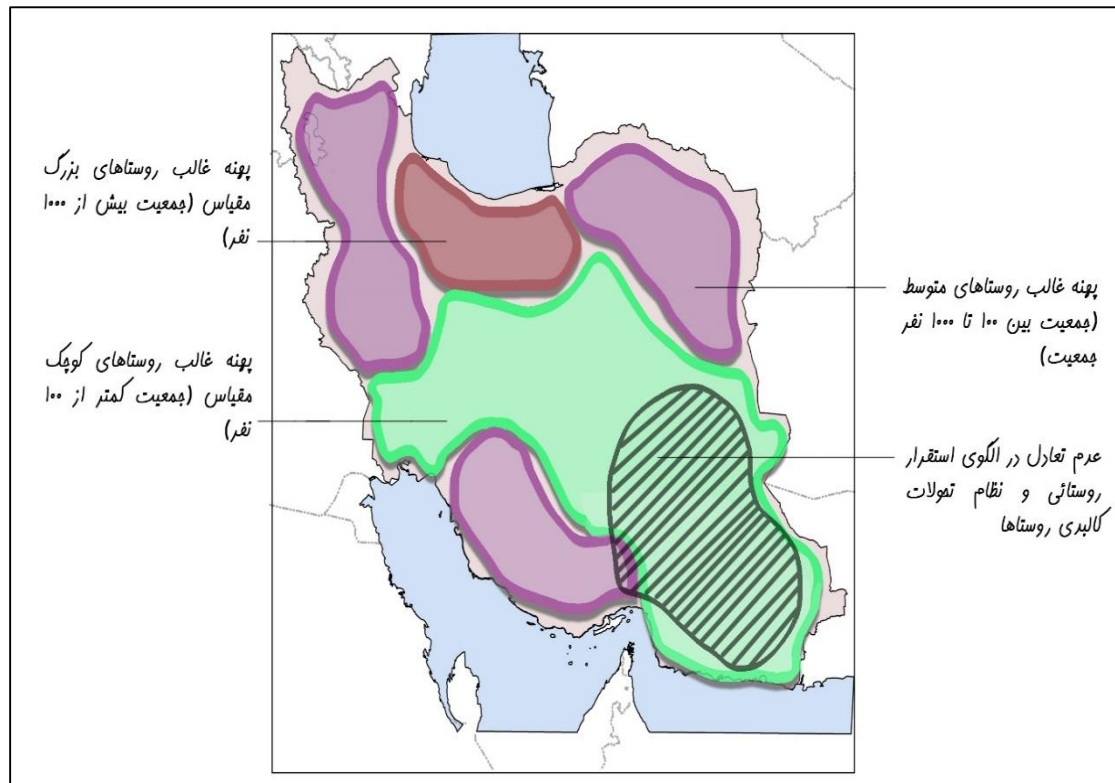
همان‌طور که در نمودار ۱۶ نیز مشاهده می‌شود در توزیع جمعیت روستایی و تراکم آن در سطح کشور، عدم تعادل وجود دارد. اگرچه سهم جمعیت روستایی در نیمه شرقی بیش از نیمه غربی است، تراکم جمعیت روستایی در نیمه غربی بیش از نیمه شرقی است.

هم‌چنین در مقایسه همبستگی میان تراکم تعداد و جمعیت نقاط روستایی مشاهده می‌شود در استان‌های قم، اصفهان، خراسان شمالی، زنجان، ایلام، مرکزی، خراسان رضوی، کردستان، سمنان، گیلان و قزوین این همبستگی وجود دارد.

نقشه ۶: عدم تعادل در توزیع جمعیت و تعداد

بررسی استقرار روستاها بر اساس اندازه آن‌ها نشان می‌دهد روستاهای بزرگ (جمعیت بیش از ۱۰۰۰ نفر) غالباً در نیمه شمالی و حاشیه دریای خزر و اطراف کلان‌شهرهای تهران و کرج متمرکز است. روستاهای متوسط (جمعیت بین ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر) عمدتاً در نیمه غربی و جنوبی کشور مستقر هستند. هم‌چنین تراکم استقرار روستاهای کوچک (جمعیت کم‌تر از ۱۰۰ نفر) در بخش‌های مرکزی و جنوب شرقی کشور بیشتر است. ضمن اینکه میان مجاورت با شهرهای بزرگ و شبکه‌های مواصلاتی با اندازه روستاها، همبستگی وجود دارد. همان‌طور که در نقشه ۷ هم نشان داده شده است، عدم تعادل در استقرار اندازه روستاها در مناطق مختلف (شمالی، جنوبی، شرقی و غربی کشور) وجود دارد. هم‌چنین در الگوی استقرار روستایی و نظام تحولات کالبدی روستاها نیز عدم تعادل مشاهده شده است (روستاهای مناطق جنوب شرقی که سهم بالای تعداد روستا و جمعیت روستایی را دارند، عمدتاً روستای کوچک‌مقیاس هستند).

نقشه ۷: عدم تعادل در استقرار اندازه روستاها در سطح کشور

تحلیل فضایی تبدیل روستا به شهر

بررسی تعداد شهرهای تأسیس شده در دوره ۱۳۹۵-۱۳۷۵ حاکی از روند صعودی تبدیل روستاها به شهر است. به طوری که نزدیک به ۶۳۴ نقطه روستایی طی این دوره بیست ساله به شهر تبدیل شده است. از سوی دیگر تحلیل تراکم استقرار روستا- شهرها نشان می‌دهد پهنه شمالی کشور که دربرگیرنده استان‌های تهران، البرز و مازندران و تا حدی گیلان است، بیشترین تراکم استقرار این نقاط را در واحد سطح دارد. لذا می‌توان گفت میان استقرار روستا- شهرها در پهنه‌های شمالی و غربی با پهنه‌های مرزی، جنوبی و جنوب شرقی عدم تعادل وجود دارد.

تحلیل سلسله‌مراتب مکان‌های مرکزی

بررسی سلسله‌مراتب مکان‌های مرکزی با استفاده از شاخص مرکزیت نشان می‌دهد نیمه جنوبی و شرقی کشور کمتر برخوردار و نیمه شمالی و غربی کشور برخوردار است. نکته تأمل برانگیز، وجود تعارض میان سهم جمعیت روستایی و برخورداری از خدمات روستایی است. علاوه بر مرکزیت روستاها، حوزه نفوذ شهرها نیز عامل مؤثر دیگری است که باید در تحلیل مکان‌های مرکزی روستایی مورد توجه قرار گیرد. برای این منظور از اطلاعات فرم شماره ۵ شناسنامه آبادی‌های کشور در سال ۱۳۹۰ استفاده شده است. بر این اساس، سهم شهرهای کشور از تعداد و جمعیت روستاهای واقع در حوزه نفوذشان تعیین و بر این اساس سطح‌بندی شده‌اند.

نتایج نشان می‌دهد، نقش شهرها در خدمات‌رسانی به روستاها در نیمه شرقی کم‌رنگ‌تر از نیمه غربی استان است. در پهنه‌های ساحلی جنوب و شمال کشور و همچنین استان‌های واجد شهرهای بزرگ و کلان‌شهرها به‌خصوص تهران و البرز نقش‌پذیری شهرها در تأمین خدمات روستایی مشهودتر است.

تعادل‌ها و عدم تعادل‌های شهری از منظر کارکرد

عدم تعادل در نظام سلسله‌مراتب خدماتی کشور (تمرکز مطلق شهر تهران در حوزه خدمات شهری)؛
استان تهران به‌واسطه موقعیت سیاسی و جایگاه آن در کشور بخش مهمی از فعالیت‌های صنعتی و خدماتی را در خود جای داده است. در واقع الگوی فضایی فعالیت‌های خدماتی در سطح کشور از الگویی کاملاً متمرکز تبعیت می‌کند. به‌طوری که بخش عمده فعالیت‌های مربوط به خدمات برتر از جمله مراکز آموزشی، سینما، بیمارستان و ... در شهر تهران مستقر شده است و این موضوع منجر به بروز عدم تعادل شدید در توزیع فضایی فعالیت‌ها در سطح کشور شده است.

عدم تعادل در توزیع مکان‌های مرکزی در سطح کشور؛

با توجه به بررسی‌های انجام شده، مکان‌های مرکزی شناسایی شده به‌گونه‌ای نامتعادل در سطح کشور توزیع شده‌اند؛ این موضوع سبب شده است نظام سلسله‌مراتب خدماتی در حوزه‌هایی از کشور دچار کمبود باشد. یکی از حوزه‌های دارای عدم تعادل مربوط به شهرهای پهنه غربی کشور (ایلام، خرم‌آباد، کرمانشاه، سنندج و همدان) که دچار ضعف خدمات مکان‌های مرکزی شهری سطح دوم است. حوزه دیگر مربوط به بخش جنوب شرقی کشور، محدوده استان سیستان و بلوچستان و کرمان است که فاقد حوزه کارکردی مشخص میان شهرها به دلیل کمبود شهرهای ارائه‌کننده خدمات سطح بالا در این محدوده است.

وجود تعادل نسبی در ساختار سکونت و فعالیت؛

ضمن شناسایی حوزه‌های خدماتی هم‌پیوند به مرکزیت شهرهای سطح دوم، موضوع تعادل نسبی در ساختار سکونت و فعالیت در حوزه‌های شناسایی شده به مرکزیت منطقه‌ای شهرهای مشهد، اصفهان، شیراز، اهواز و تبریز مطرح است.

عدم تعادل در زمینه پهنه‌های دارای زمینه رقابت‌پذیری کشور؛

با توجه به تمرکز مطلق استان در تهران در خصوص نیروی کار در گروه‌های مختلف شغلی، این استان با اختلاف زیادی نسبت به سایر استان‌های کشور مطرح است. این موضوع مانع شکل‌گیری نظامی متعادل در زمینه تخصص‌های منطقه‌ای شده است، به‌صورتی که استان تهران در بخش‌های مختلف شغلی؛ ممتاز شده است.

عدم تعادل در استقرار شهرهای سطح یک و دو نظام خدماتی؛

با توجه به سطح‌بندی خدماتی شهرها؛ شهر تهران به‌عنوان سطح یک و شهرهای اصفهان، شیراز، اهواز، تبریز و مشهد به‌عنوان شهرهای سطح دو می‌توان اذعان داشت محوریت استقرار شهرهای بزرگ و فرامنطقه‌ای کشور در کریدور شمال- جنوب است. این موضوع حاکی از بروز عدم تعادل در استقرار این شهرها بر پهنه سرزمین و مهجور ماندن بخش‌هایی از کشور است.

۴-۱- تعارض و عدم تعارض روستایی

بررسی همبستگی میان نرخ رشد جمعیت روستایی و عوامل اقلیم و دسترسی به آب نشان می‌دهد، میان عامل آب و هوای گرم و خشک و نرخ رشد جمعیت و همچنین فاصله از منابع آبی (دریا) با نرخ رشد جمعیت، ارتباط معناداری وجود دارد.

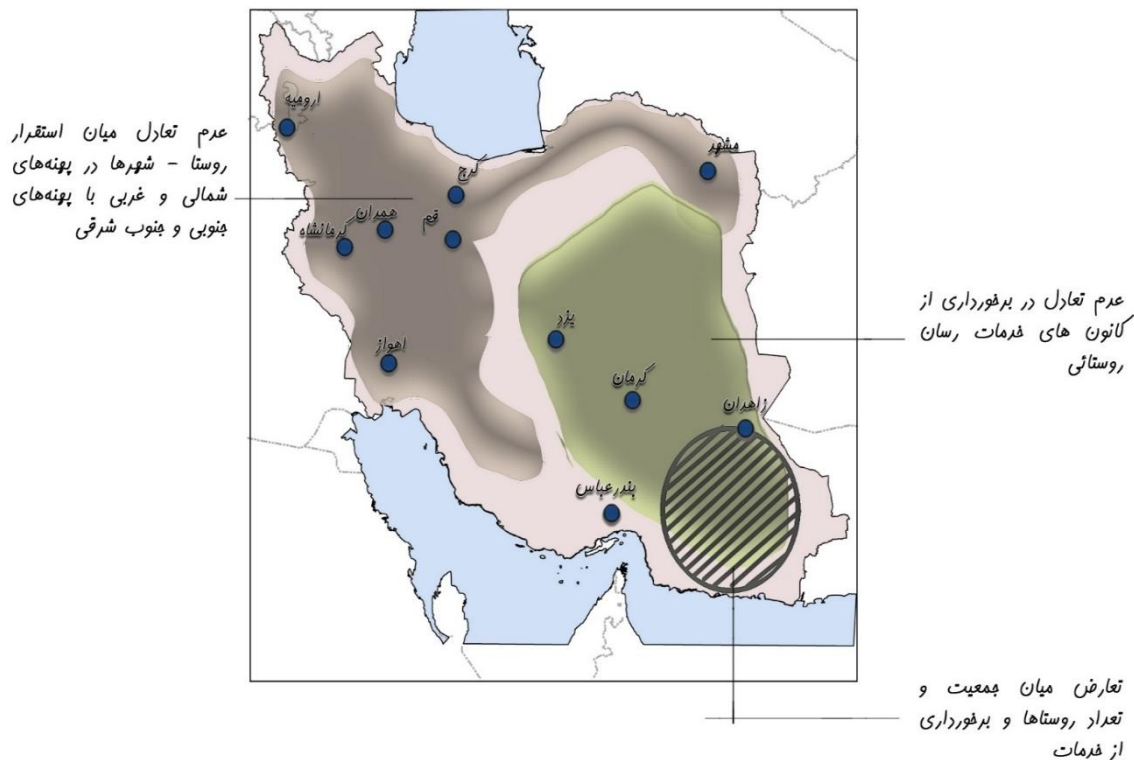
تحلیل GWI نشان‌دهنده همبستگی میان فاصله از کریدور جاده‌ای شمالی- جنوبی و شرقی- غربی کشور و سهم جمعیت روستایی استان‌ها است که این رابطه معکوس است. نکته دیگر اینکه تمامی این استان‌ها در نوار غیرمرزی و غیردریایی کشور قرار دارند و از این حیث نیز وجه مشترک دارند، هرچند که ارتباط معناداری در این خصوص وجود ندارد.

شناسایی الگوی فعالیت

بررسی توزیع فضایی فعالیت‌های روستایی کشور در بخش‌های اقتصادی و مقایسه آن با اندازه روستاها حاکی از تعارض میان ظرفیت‌های کشاورزی و اندازه روستاها در پهنه جنوبی و جنوب شرقی است. ضمن اینکه میان الگوی فعالیت صنعتی روستایی و برخورداری از راه همبستگی وجود دارد.

تحلیل فضایی روند تبدیل روستا به شهر

مقایسه توزیع فضایی فعالیت‌های اقتصادی و استقرار روستا- شهرها حاکی از تعارض میان استقرار روستا- شهرها و ساختار فعالیت‌های کشاورزی روستا (به‌عنوان محوریت حیات روستایی) است. چنان‌که اکثر روستا- شهرها در حاشیه کلان‌شهرها و نواحی صنعتی شکل گرفته و عمدتاً به خوابگاهی برای شهرها و نواحی اطراف تبدیل شده و از عملکرد اصلی روستا مغفول مانده است.

نقشه ۸: شناسایی تعارض/عدم تعارض، تعادل و عدم تعادل در استقرار سکونتگاه های روستایی

۵-۱- تعارض و عدم تعارض شهری

تعارض میان مقیاس و کارکرد شهرهای کشور

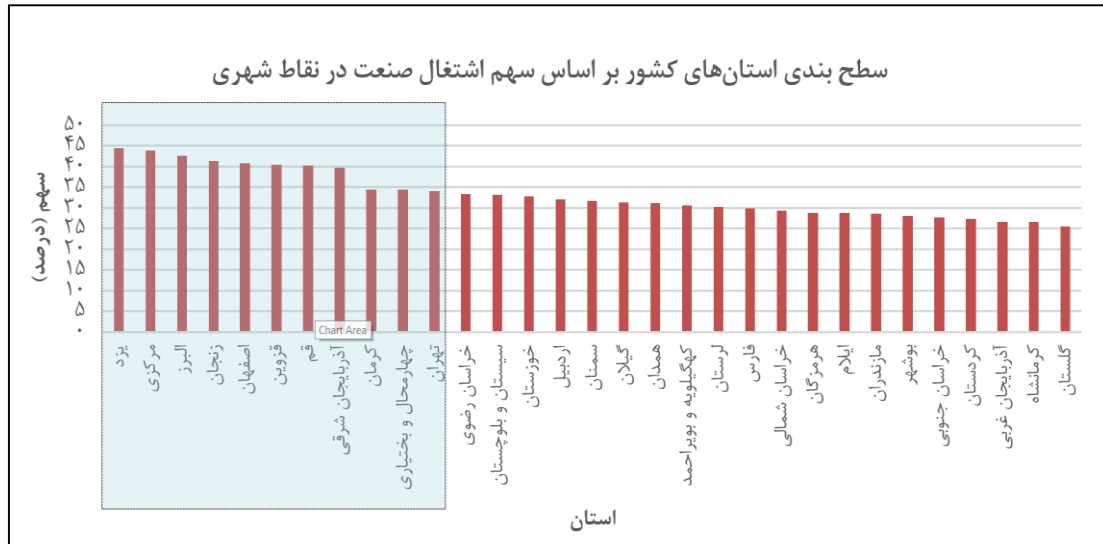
ضمن مقایسه سطح بندی استان های کشور بر اساس شاخص مرکزیت خدمات برتر با مقیاس عملکردی شهرها مشخص شده است؛ تعارض هایی در استان های ساحلی پهنة شمالی و جنوبی کشور مشاهده می شود. در میان شهرهای سراسر کشور، شهرهای با موقعیت و اهمیت فراملی وجود دارد که از نظر خدماتی در سطوح پایینی قرار دارند. به عنوان مثال، شهرهای بندری و مرزی کشور همچون بانه، چابهار، بندر دیلم و گناوه با وجود اهمیتشان در بخش اقتصاد و مبادلات کشور، در حوزه نفوذ خدماتی خود عملکرد بسیار ضعیفی دارند.

عدم تعارض میان ساختار محیطی و ساختار فعالیت کشاورزی

پهنة شمالی کشور در مجاورت دریای خزر به عنوان پهنة غالب کشاورزی در سطح کشور مطرح است.

عدم تعارض میان پهنة صنعتی و کریدور اصلی ارتباطی و جاده ای کشور؛

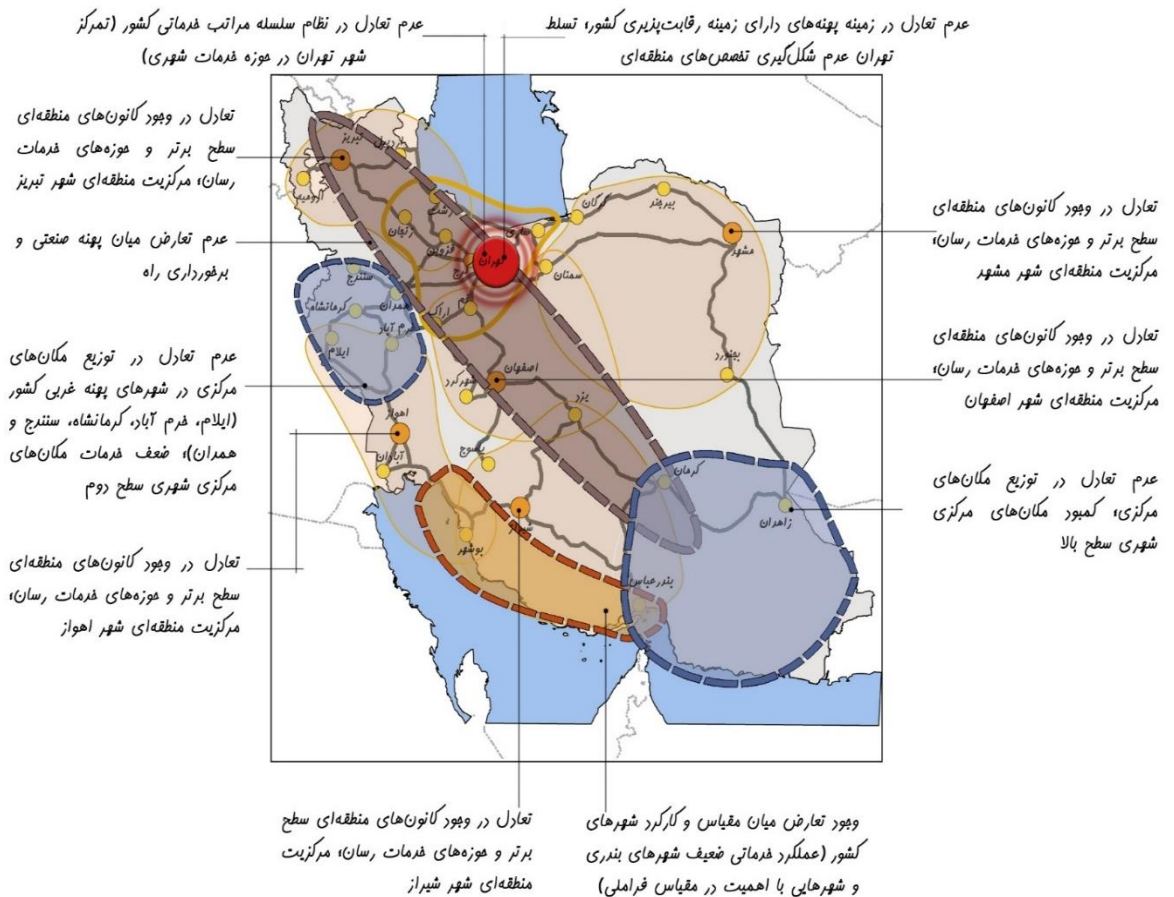
پهنة غالب صنعتی کشور منطبق بر کریدور جاده ای اصلی از بخش های جنوب شرقی کشور تا شمال غربی و استان آذربایجان شرقی شکل گرفته است؛ استان های کرمان، یزد، چهارمحال و بختیاری، اصفهان، مرکزی، قم، البرز، تهران، قزوین، زنجان و آذربایجان شرقی با سهمی معادل ۴۳ درصد از مجموع سهم فعالیت صنعتی میان استان های کشور در این کریدور جای گرفته اند.

نمودار ۱۷: سطح‌بندی استان‌های کشور بر اساس سهم اشتغال صنعت در نقاط شهری

عدم تعارض میان شهرهای حوزه‌های هم‌پیوند خدماتی با شبکه جاده‌ای اصلی کشور؛

موقعیت استقرار شهرهای حوزه‌های هم‌پیوند در سطوح یک تا سه خدماتی نشان می‌دهد، این شهرها توسط شبکه جاده اصلی کشور (آزادراه، بزرگراه و راه اصلی) با یکدیگر پیوند فیزیکی نیز دارند.

نقشه ۹: شناسایی تعادل‌ها و عدم تعادل‌ها، تعارضات و عدم تعارضات در بخش کارکرد سکونتگاه‌های شهری

۲- شناسایی و تحلیل روندها و کلان روندها، عوامل کلیدی و پیشران‌های مؤثر بر توسعه بخش

نظام سکونتگاهی

روندها یا جریان تغییرات، نیروهایی هستند که در برهه‌ای از زمان، جهان پیرامون را تغییر می‌دهند، از این جهت می‌توان گفت کلان‌روندها نیز ابرنیروهایی هستند که در حوزه‌های بزرگ و مهم زندگی بشر تغییرات بنیادین ایجاد می‌کنند. از طرفی تأثیر این روندها به گونه‌ای است که در اکثر مسائل و موضوعات مطرح می‌گردند. بنا بر مطالعات انجام گرفته در بخش نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت، روندهای زیر شناسایی شدند.

روند تحول ساختار نظام سکونتگاهی در دوره‌های آماری مختلف

تعداد سکونتگاه‌های شهری ایران در دهه‌های اخیر به سرعت افزایش یافته است که در این امر تعریف شهر بی‌تأثیر نبوده است، به طوری که تا سال ۱۳۳۵ تعریف مشخصی از شهر وجود نداشت و سوابق تاریخی و عوامل سیاسی-اداری در تمایز شهر از روستا مؤثر بودند. بر اساس تعریف مرکز آمار ایران، در سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵، شهر به مکانی اطلاق می‌شد که حداقل پنج هزار نفر جمعیت داشته باشد. با استناد به این تعریف تعداد شهرهای ایران در سال‌های فوق به ترتیب برابر ۱۹۹ و ۲۷۳ نقطه شهری بود. در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۵۵، علاوه بر معیار جمعیت، تمام مراکز شهرستان‌ها نیز بدون توجه به جمعیت آن‌ها در زمره شهر قرار گرفتند، به طوری که تعداد شهرهای ایران به ۳۷۳ نقطه شهری افزایش یافت.

ملاک کمیته جمعیت برای تعریف شهر در سال ۱۳۶۵ به ۱۰ هزار نفر افزایش یافت تا اینکه با تغییر دوباره قانون در سال ۱۳۷۱، مقدار کمیته برداشته شد و هر نقطه دارای شهرداری به عنوان شهر شناخته شد. این تغییر قانون در دوره ده‌ساله ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵، باعث زایش بیش از ۴۰۰ شهر شد و نقش مهمی در افزایش درصد شهرنشینی ایران به بیش از ۷۰ درصد داشته است.

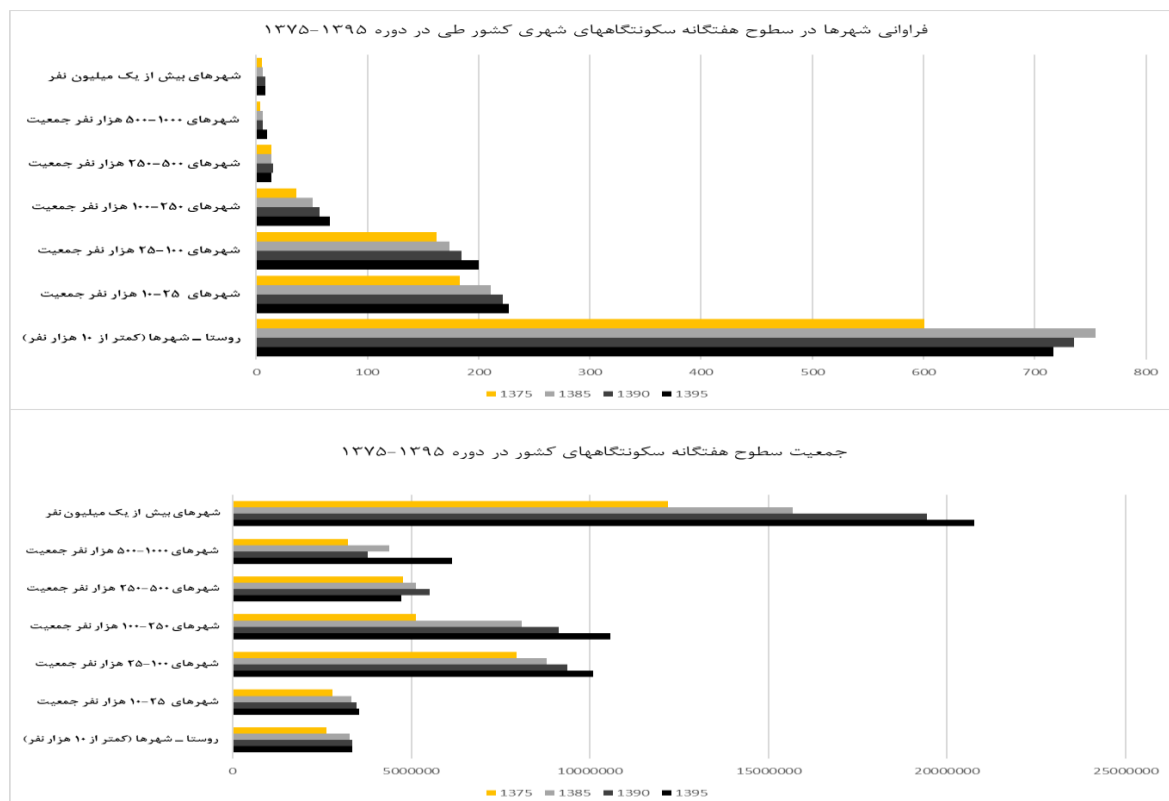
سطح‌بندی تعداد سکونتگاه‌های شهری ایران در ۶۰ سال اخیر حاکی از آن است که شهر تهران طی سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۶۵ تنها کلان‌شهر کشور بود و در سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵، هیچ شهری در طبقه شهرهای بزرگ قرار نداشت، اما در سال ۱۳۶۵ شهرهای مشهد، اصفهان، تبریز و شیراز به شهرهای بزرگ کشور اضافه شدند. در سال ۱۳۷۵ شهر مشهد به همراه تهران در طبقه کلان‌شهرها قرار داشت و طبقه شهرهای بزرگ شامل شهرهای کرج، اهواز و قم بود. در سال ۱۳۸۵ با اضافه شدن شهر اصفهان به طبقه کلان‌شهرها، شهرهای تبریز، کرج، شیراز، اهواز، قم و کرمانشاه در طبقه شهرهای بزرگ قرار داشتند.

بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن ایران در سال ۱۳۹۰ نیز طبقه کلان‌شهرها شامل شهرهای تهران، مشهد، اصفهان و کرج و طبقه شهرهای بزرگ شامل شهرهای تبریز، شیراز، اهواز، قم و کرمانشاه بود. طبقات شهرهای بسیار کوچک، شهرهای کوچک و شهرهای متوسط نیز به ترتیب طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ بیشترین نقطه شهری را به خود اختصاص می‌دادند.

بیشترین رشد جمعیت شهرنشین کشور در دوره بیست ساله ۹۵-۱۳۷۵ در دسته شهرهای ۲۵۰-۱۰۰ هزار نفر اتفاق است که ۳۰ شهر نیز به آنها اضافه شده است. کمترین افزایش جمعیت شهرنشین در دسته شهرهای ۵۰۰-۲۵۰ هزار نفر رخ داده است که طی این دوره تعداد شهرهای موجود در این دسته از نظام سکونتگاهی ثابت مانده است. تعداد ۱۱۶ شهر کمتر از ۱۰ هزار نفر از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ به سکونتگاه‌های شهری اضافه شده است. در این دوره ۶ شهر به تعداد سکونتگاه‌های با جمعیت ۵۰۰ هزار تا یک میلیون نفر اضافه شده است که در مجموع کلان‌شهرهای زیر یک میلیون در دوره بیست ساله ۹۵-۱۳۷۵ به رشد ۹۱/۱۷ درصدی جمعیت رسید. ۳ شهر نیز پس از سال ۱۳۷۵ به کلان‌شهرهای بیش از یک میلیون نفر کشور اضافه شده است.

جدول ۳: درصد تغییرات تعداد جمعیت شهرنشین کشور در دسته‌های جمعیتی هفتگانه نظام سکونتگاهی ۱۳۷۵-۱۳۹۵

روستا - شهرها (کمتر از ۱۰ هزار نفر)	شهرهای ۱۰-۲۵ هزار نفر جمعیت	شهرهای ۲۵-۱۰۰ هزار نفر جمعیت	شهرهای ۱۰۰-۲۵۰ هزار نفر جمعیت	شهرهای ۲۵۰-۵۰۰ هزار نفر جمعیت	شهرهای ۵۰۰-۱۰۰۰ هزار نفر جمعیت	شهرهای بیش از یک میلیون نفر	درصد تغییرات جمعیت در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵
۲۷/۷۱٪	۲۶/۱۳٪	۲۶/۷۵٪	۱۰۵/۹۹٪	-۱٪/۲۸	۹۱/۱۷٪	۷۰/۱۷٪	تغییرات تعداد سکونتگاه‌ها در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵
+۱۱۶	+۴۴	+۳۸	+۳۰	۰	+۶	+۳	در دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵

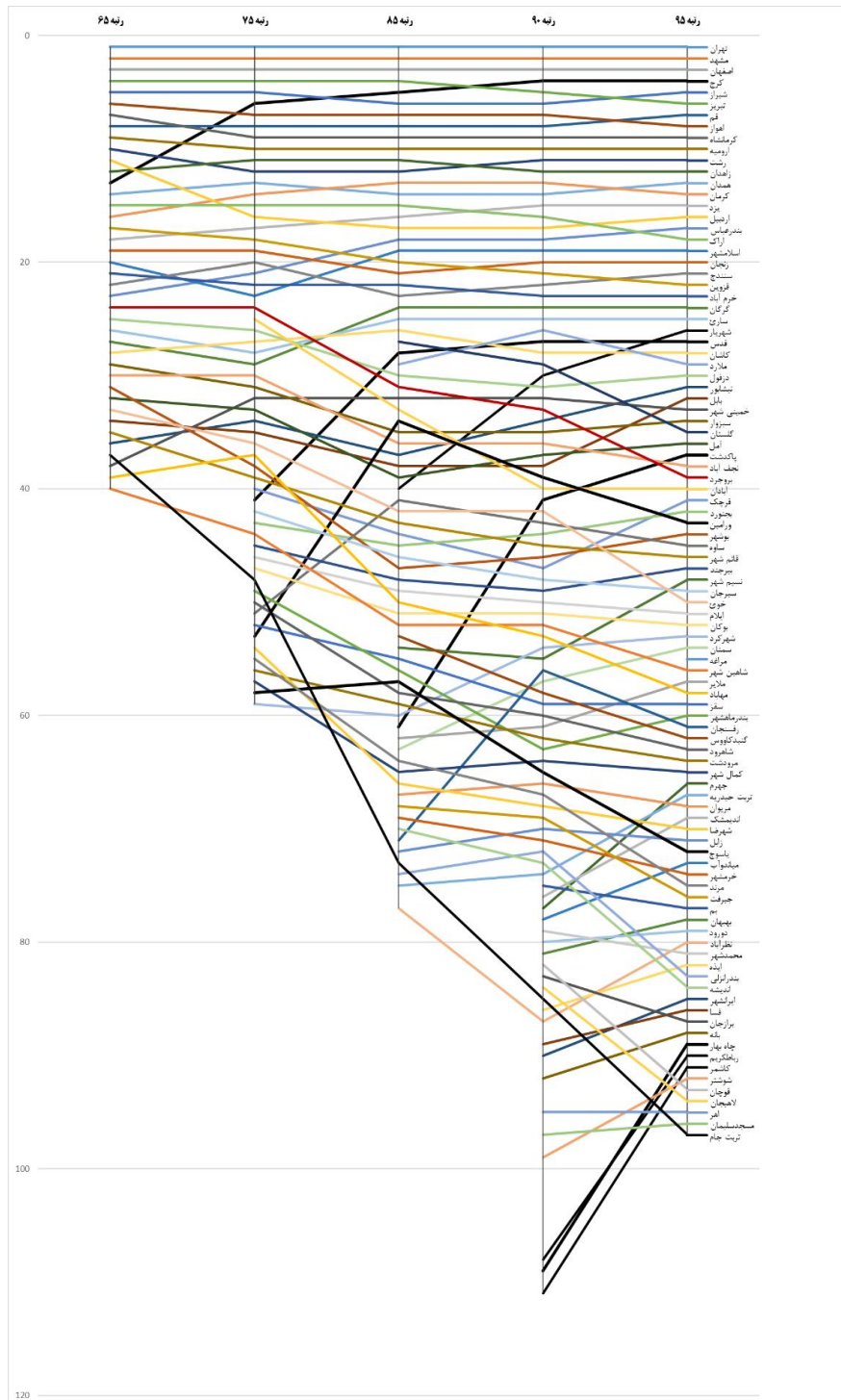

نمودار ۱۸: فراوانی تعداد شهرها و جمعیت آنها در سطوح هفتگانه نظام سکونتگاهی

در مجموع به نظر می‌رسد اضافه شدن ۱۱۶ سکونتگاه شهری به ساختار نظام سکونتگاهی کشور تنها طی بیست سال، می‌تواند در نظام مدیریت شهرها و ساختار اجتماعی و اقتصادی کشور پیامدهای مختلفی داشته باشد. در این راستا و به منظور تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی بهتر برای بهبود ساختار نظام سکونتگاهی، ضرورت دارد به مفهوم شهر بیشتر پرداخته شود و تعریف روشن و دقیقی از شهر ارائه شود و این نتیجه حاصل شود که بالاخره چه سکونتگاهی، با چه ویژگی و با چه سطح جمعیتی امکان تبدیل شدن به شهر را دارد.

روند تغییرات رتبه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر جمعیت کشور

روند تغییرات رتبه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر جمعیت کشور نشان می‌دهد که شهرهای زیادی در اطراف کلان‌شهرهای کشور در حال افزایش جمعیت و در نتیجه کاهش رتبه هستند. این موضوع نشان از افزایش جمعیت مناطق کلان‌شهری کشور در پیرامون و حوزه نفوذ عملکردی کلان‌شهرهای کشور دارد. خط قطور مشکی رنگ در نمودار ۱۹ نشان‌دهنده تغییرات شدید صعودی و نزولی در رتبه شهرهای کشور است. همان‌طور که مشخص است، بیشترین تغییرات شارپی را در کاهش رتبه شهرها شاهد هستیم. در این میان روند کاهش رتبه شهرهای اطراف کلان‌شهر تهران نظیر شهریار، شهر قدس، پاکدشت و رباط کریم قابل ملاحظه است. از سال ۱۳۶۵ تاکنون، به جز تغییرات شدید رتبه شهر کرج، تغییرات قابل ملاحظه‌ای را در رتبه جمعیتی ۲۳ شهر اول کشور شاهد نیستیم و این موضوع نشان‌دهنده ثبات نسبی ساختار سلسله‌مراتبی اندازه‌ای و تحرکات پایین در میان کلان‌شهرها و شهرهای بزرگ کشور است. به این معنی که فراز و نشیب‌های جمعیتی ناشی از عوامل مختلف را در تحولات جمعیتی این شهرها کمتر شاهد بوده‌ایم و نرخ رشد جمعیتی این شهرها نسبتاً دارای ثبات و با شیب یکسانی در حال افزایش بوده است. در مقابل، تغییرات رتبه در شهرهای میانی کشور (۲۵۰-۱۰۰ هزار نفر) بیشتر بوده که نشان‌دهنده پویایی جمعیت و جریان گسترده مهاجرت در شهرهای میانی کشور است.

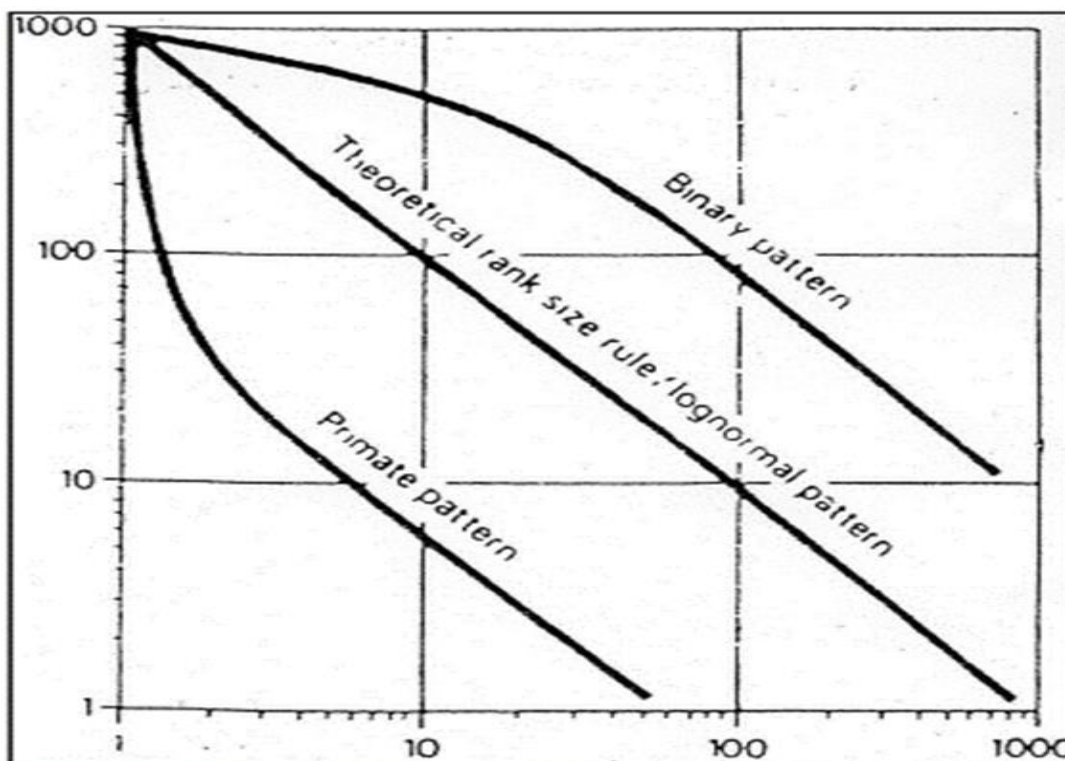

نمودار ۱۹: روند تغییرات رتبه شهرهای کشور با جمعیت بالای ۱۰۰ هزار نفر

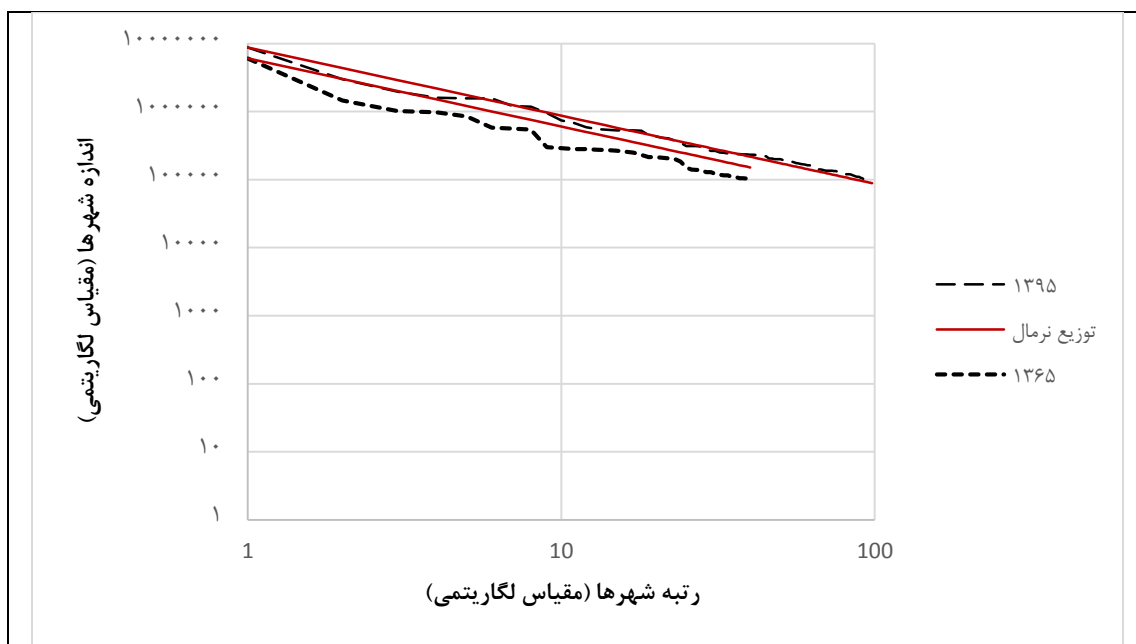
روند حرکت به سوی تعادل در ساختار نظام سکونتگاهی

طی چهار دهه اخیر بررسی‌ها نشان می‌دهند که الگوی رتبه-اندازه در نظام سکونتگاهی سرزمین ایران با تحولاتی رو به سوی تعادل بوده است. مقایسه رتبه-اندازه شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر کشور (در مقیاس لگاریتمی) در دوره‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۹۵ و سنجش اختلاف آنها با حد استاندارد نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۵

الگوی رتبه-اندازه شهرهای بیش از ۱۰۰ هزار نفر کشور به حالت استاندارد این الگو نزدیک تر شده است که این موضوع نشان از حرکت ساختار نظام سکونتگاهی سرزمین به سوی تعادل دارد (نمودار ۲۱).

نمودار ۲۰: حالات مختلف الگوهای توزیع سکونتگاهها بر اساس قانون رتبه-اندازه لگاریتمی (نرمال، نخست شهری، چندگانه)

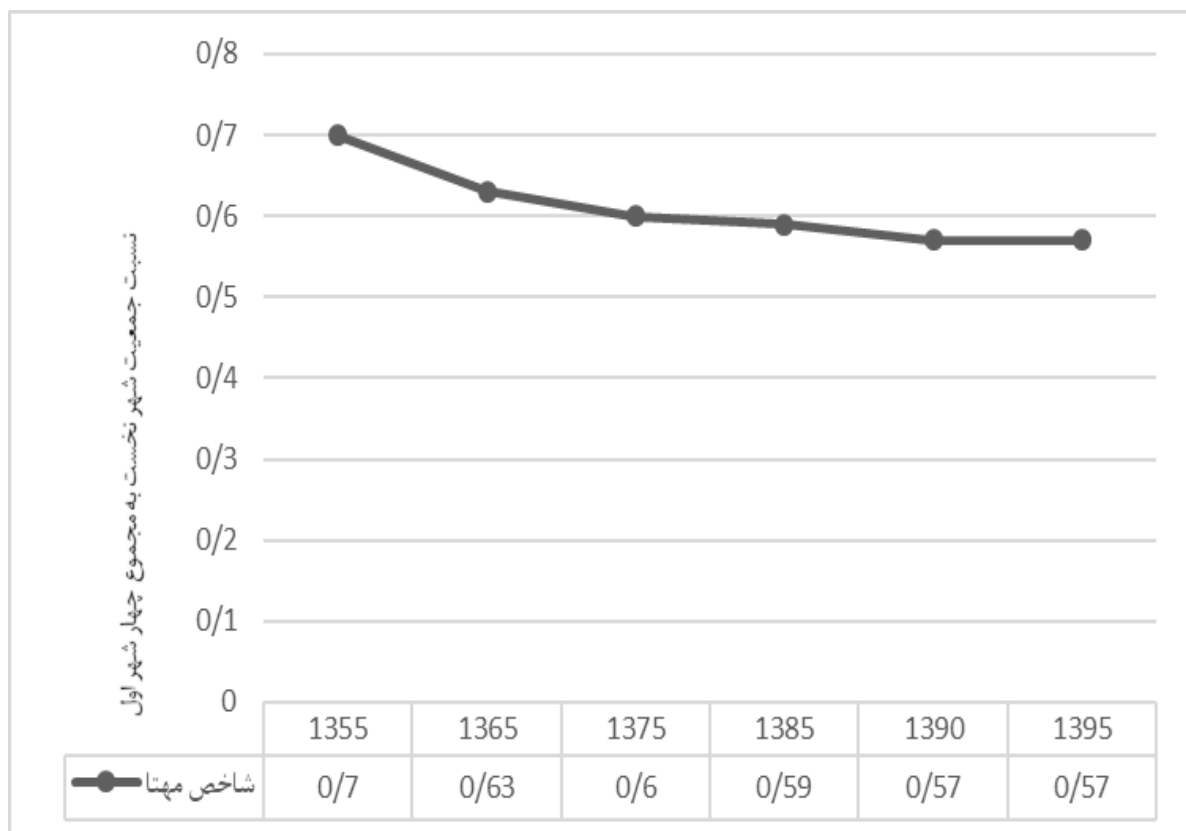
نمودار ۲۱: مقایسه رتبه-اندازه شهرهای بیش از ۱۰۰ نفر کشور (در مقیاس لگاریتمی) در دوره‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۹۵ و سنجش اختلاف آنها با حد استاندارد

روند کاهش شکاف میان شهر نخست با سه شهر بعدی (کاهش پدیده ماکروسفالی)

شاخص چهار شهر مهتا و شاخص برتری ریچاردسون به خوبی نشان می‌دهند که اختلاف شهر نخست با شهرهای بعدی در طی چند دهه اخیر مدام روبه تعادل و نزدیک شدن به حالت بهینه دارد. به این معنی که اختلاف جمعیت شهر نخست با شهرهای دوم، سوم و چهارم طی سرشماری‌های چند دهه اخیر مدام رو به کاهش بوده است و اکنون فاصله جمعیتی شهرهایی نظیر مشهد، اصفهان و کرج با شهر تهران نسبت به چند دهه قبل کمتر شده است.

جدول ۴: نسبت جمعیت شهر نخست کشور به مجموع جمعیت چهار شهر نخست در دوره‌های ۱۳۵۵ - ۱۳۹۵ (شاخص چهار شهر مهتا)

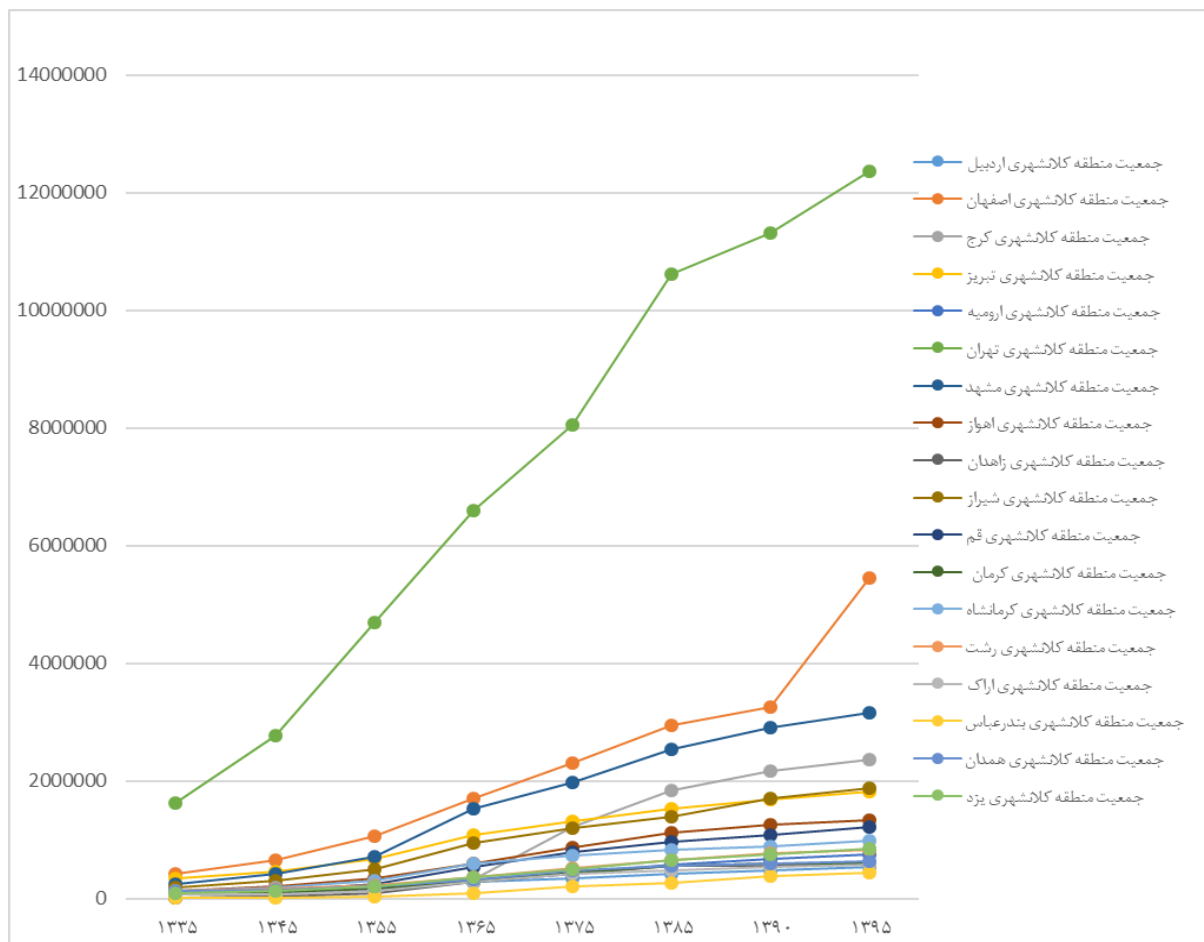
۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	
.۷۱	.۷۰	.۶۳	.۶۰	.۵۹	.۵۷	.۵۷	شاخص چهار شهر مهتا
برتری	برتری	برتری	برتری	برتری	برتری	برتری	شاخص برتری ریچاردسون

نمودار ۲۲: شاخص چهار شهر مهتا در دوره ۱۳۵۵-۱۳۹۵

روند رشد جمعیتی مناطق کلان شهری کشور

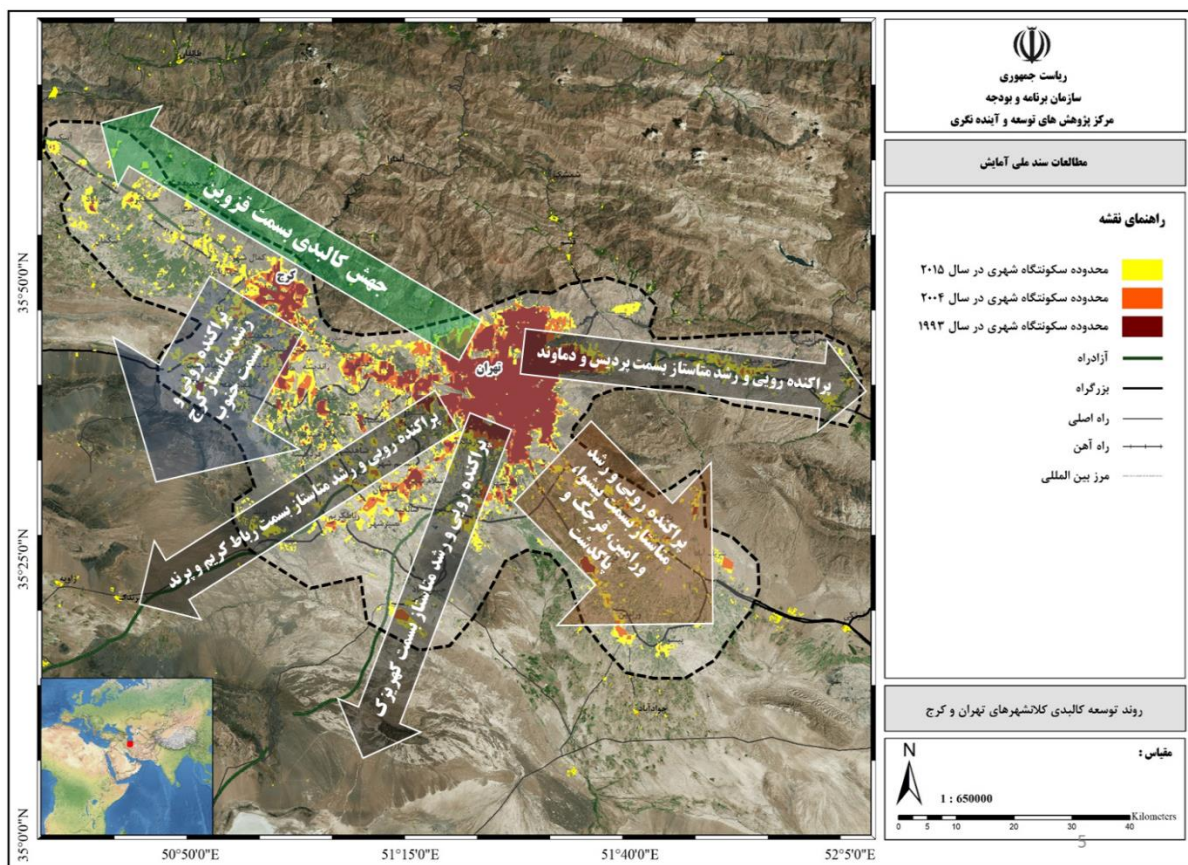
منطقه کلان شهری شامل شهر مادر به علاوه سکونتگاه‌های شهری و روستایی اطراف شهر مادر است که در یک محدوده عملکردی وجود دارند. طی چند دوره سرشماری اخیر، پدیده جدیدی در مناطق کلان شهری سرزمین رخ داده که در نتیجه آن به نظر می‌رسد که رشد شدید شهر مادر متوقف شده و جذابیت‌هایی برای رشد سکونتگاه‌های پیراشهری موجود در حوزه نفوذ عملکردی شهر مادر شکل گرفته است که در نتیجه آن، جمعیت در مناطق کلان شهری افزایش یافته است. تحلیل میزان رشد کلان شهرهای بالای یک میلیون نفر کشور از سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که به جز تهران و اصفهان که رشد نسبتاً محدودی داشته‌اند، سایر کلان شهرهای مشهد، شیراز، تبریز، قم و اهواز با کاهش نرخ رشد جمعیت شهرنشین مواجه شده‌اند. از طرفی، جمعیت در مناطق کلان شهری برخلاف جمعیت کلان شهرها، با رشد جمعیت قابل ملاحظه‌ای مواجه شده‌اند. عواملی نظیر قیمت بالای مسکن در شهر مادر، قیمت مناسب‌تر مسکن در سکونتگاه‌های اقماری واقع در منطقه عملکردی کلان-شهری، توسعه ارتباطات حمل و نقلی شهر مادر با منطقه پیرامون و ... منجر به توجه به مناطق پیرامون کلان شهرها شده است و این موضوع به رشد متاستاز کالبدی اطراف کلان شهرهای کشور دامن زده است.

نمودار ۲۳: مقایسه رشد جمعیت مناطق کلان شهری کشور از ۱۳۳۵-۱۳۹۵

روند پراکنده‌رویی و رشد متاستاز سکونتگاه‌ها از پایتخت سرزمین به سمت پیرامون

روند جدید فضایی شکل گرفته در منطقه کلان‌شهری تهران، تمرکززدایی از شهر مادر در مقیاس منطقه‌ای است. به نظر می‌رسد وضعیت اقتصادی موجود و در نتیجه، بالا رفتن هزینه زندگی در شهر تهران طی سال‌های اخیر، عاملی مهم در جابجایی قشر متوسط جمعیت از شهر تهران به سکونتگاه‌های پیراشهری آن بوده است. روندهای احصاء شده از جابجایی فضایی جمعیت در منطقه کلان‌شهری تهران نشان می‌دهد که از اواسط دهه ۱۳۸۰ تاکنون، رشد کالبدی قابل ملاحظه‌ای در اطراف شهر تهران در محورهای دماوند، پیشوا، ورامین، قرچک، پاکدشت، کهریزک، رباط‌کریم، پرند و کرج شکل گرفته است. این پراکنده‌رویی کالبدی نشان از گرایش جمعیت به اسکان در سکونتگاه‌هایی خارج از شهر تهران دارد.

نقشه ۱۰: روند توسعه کالبدی کلان‌شهرهای تهران و کرج و گرایش جمعیت به سکونت در خارج از شهر تهران

روند تغییرات خالص مهاجرت

توزیع جریان‌های داخلی مهاجرت طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵ نشان می‌دهد که درصد مهاجران شهر به شهر همواره در حال افزایش بوده است و از ۴۰ درصد در دوره ۱۳۵۵-۶۵ به ۶۸ درصد در دوره ۱۳۹۰-۹۵ رسیده است. این در حالی است که مهاجرت‌های روستا-روستا روند کاهشی داشته و از ۱۴ درصد در دوره ۱۳۵۵-۶۵ به ۵ درصد در دوره ۱۳۹۰-۹۵ رسیده است. مهاجرت‌های روستا به شهر از دوره ۱۳۵۵-۶۵ تا دوره ۱۳۸۵-۹۰

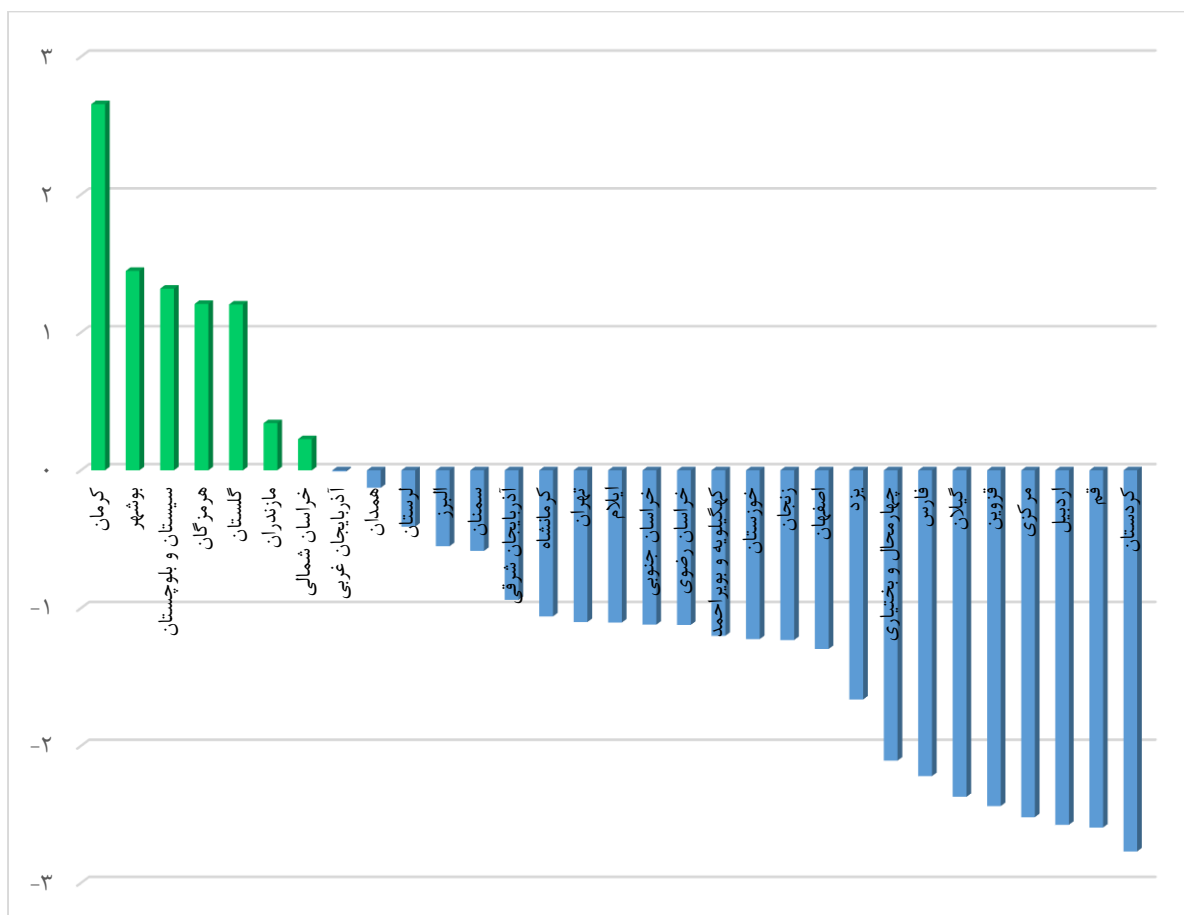
روند کاهشی داشته ولی مجدداً در سرشماری ۱۳۹۵ افزایش داشته است. مهاجرت‌های شهر به روستا نیز روند منظمی نداشته و در آخرین سرشماری به ۱۲ درصد رسیده است.

جدول ۵: توزیع نسبی جریان‌های مهاجرت داخلی سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۸۵

مبدأ و مقصد	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۸۵-۹۰	۱۳۹۰-۹۵
شهر به شهر	۵۴	۶۵	۶۸
روستا به شهر	۲۰	۱۳	۱۵
روستا به روستا	۹	۷	۵
شهر به روستا	۱۷	۱۵	۱۲

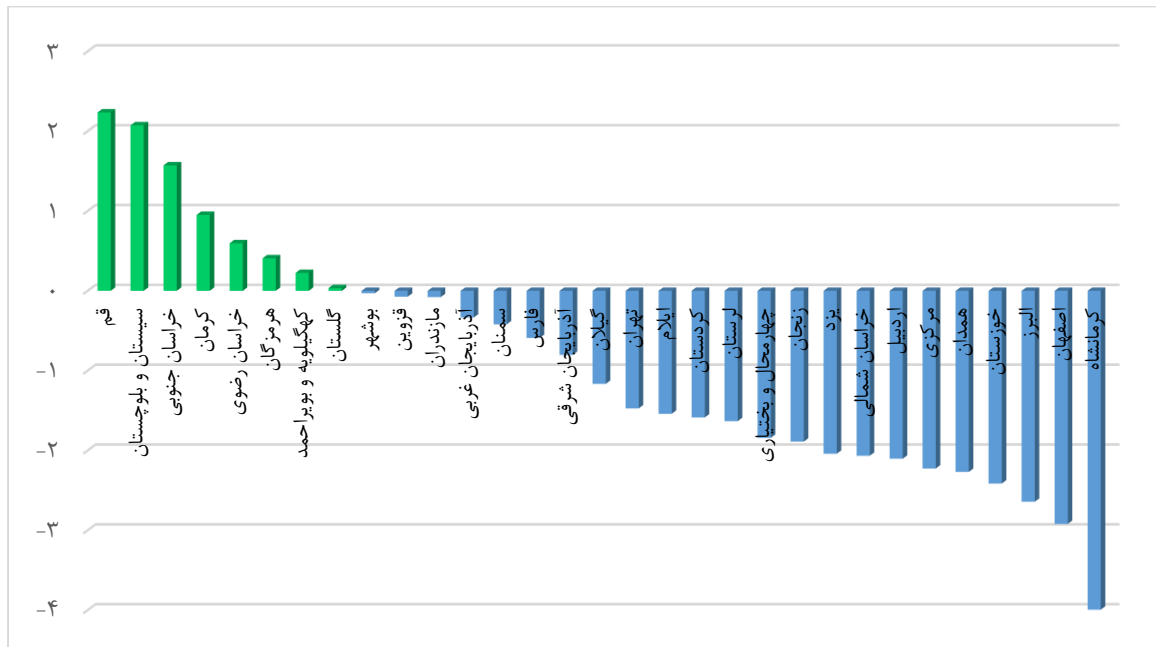
روند تحولات جمعیت روستایی

بررسی نرخ رشد جمعیت روستایی در سال‌های ۱۳۸۵-۹۵ نشان می‌دهد روند تخلیه روستاها در پهنه غربی و مرزی کشور بیش از نیمه شرقی، جنوبی و شمالی کشور است.

نمودار ۲۴: نرخ رشد جمعیت روستایی به تفکیک استان در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰

منبع: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰

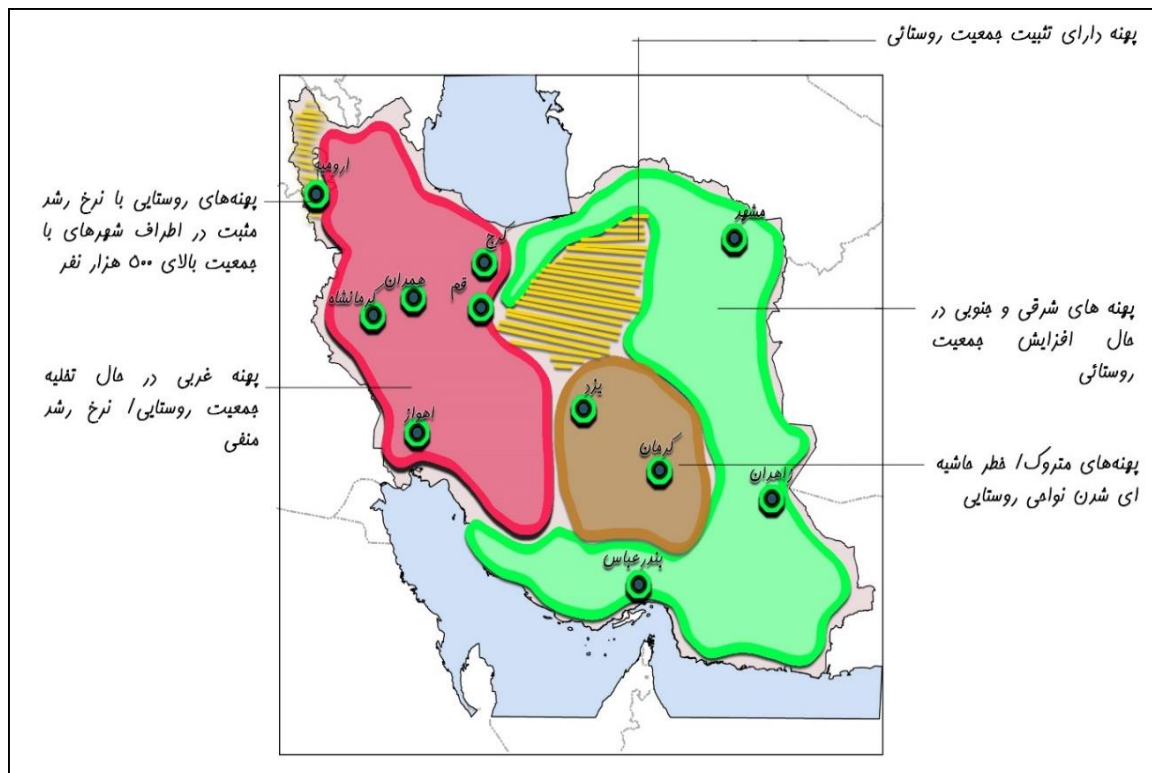

نمودار ۲۵: نرخ رشد جمعیت روستایی به تفکیک استان در دوره ۱۳۹۵-۱۳۹۰

روند روستانشینی

بررسی روند روستانشینی در سه دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۵ در سطح کشور نشان می‌دهد، سهم جمعیت روستایی استان‌های مرکزی، سمنان، یزد، اصفهان، البرز، تهران و قم روندی نزولی داشته است. از سوی دیگر، سهم روستانشینی استان‌های سیستان و بلوچستان، گلستان، هرمزگان، کهگیلویه و بویراحمد، خراسان شمالی و مازندران، در دوره مورد مطالعه روندی صعودی داشته است. بررسی همبستگی فضایی میان سهم جمعیت روستایی این استان‌ها و عوامل راه، فاصله از دریا، اقلیم هیچ‌گونه ارتباط معناداری را نشان نمی‌دهد. همچنین بررسی نرخ رشد جمعیت روستایی طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۵ در مجاورت شهرها و کلان‌شهرها نشان می‌دهد نرخ رشد جمعیت روستایی در مجاورت شهرهای بیش از پانصد هزار نفر (در پهنه دهستانی) مثبت بوده است.

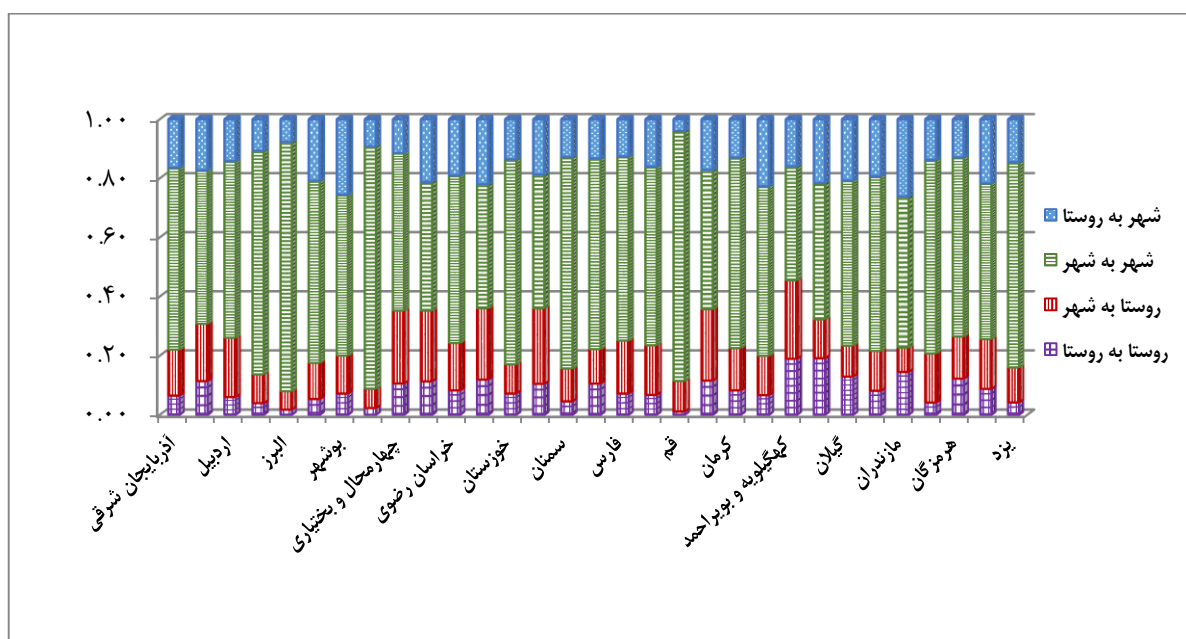
بررسی پهنه‌های روستایی به لحاظ نرخ رشد جمعیت نشان می‌دهد خطر متروک شدن روستاها در نیمه شرقی کشور بیشتر از نیمه غربی است.

نقشه ۱۱: عدم تعادل در روند تحولات جمعیت روستایی در سطح کشور

تحلیل روند مهاجرت شهر و روستا

بررسی روند مهاجرت روستا به شهر در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ نشان دهنده نزولی بودن آن است. پایین بودن درصد مهاجرت روستاییان به شهرها به دلیل کاهش جمعیت روستایی است.

نمودار ۲۶: توزیع نسبی مهاجران داخلی کشور برحسب مهاجرت به تفکیک استان

متغیرهای کلیدی و پیشران‌ها

متغیرهای کلیدی عواملی هستند که بر موفقیت یا ناکامی تصمیم اصلی یا پرسش کانونی، تأثیر می‌گذارند. متغیرهای کلیدی فقط شامل نقاط قوت نمی‌شوند، بلکه می‌توانند نقاط ضعف و مشکلات یک منطقه را نیز دربر داشته باشند. به منظور شناسایی متغیرهای کلیدی و تهیه فهرست این عوامل در سند ملی آمایش سرزمین، ابتدا به پایش منابع مطالعاتی متعدد در حوزه‌های مختلف مطابق با سند ملی آمایش سرزمین از جمله حوزه اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، نظام سکونتگاهی، انرژی، آب و همچنین سطوح گوناگون محلی، ناحیه‌ای، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی پرداخته شده و سپس تمامی عوامل احصاء شده در قالب جدولی به میان آمده است. در واقع با اقتباس از روش تحلیل محتوا و متن‌کاوی، سعی در اندازه‌گیری کمی متغیرهای کیفی و کلیدی مورد نظر داشته و آن‌ها از منظر تعداد دفعات تکرار در اسناد مربوطه مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.

از طرفی دیگر پیشران‌ها نیروها و روندهایی هستند که نقش بازساخت آینده فضاها را بازی می‌کنند. در واقع نیروها و رویدادهای طبیعی تأثیرگذار، آن نیروهایی هستند که همچون نیروهای اقتصادی، محیط زیستی و ... توانایی تأثیرگذاری بر محیط را دارند. نیروهای محرک همچنین می‌توانند در یک دسته‌بندی کلی در بخش‌های مربوط به جامعه، فناوری، اقتصاد، سیاست و محیط‌زیست جای گیرند. به تعبیری دیگر می‌توان گفت پیشران‌ها مجموعه‌ای از نیروهای شکل‌دهنده آینده‌اند که به‌صورت جهانی، ملی و یا محلی بر آینده‌های مختلف تأثیر می‌گذارند. در ادامه نیز پس از تهیه فهرست عوامل کلیدی، با برگزاری جلسات پنل کارشناسی و دلفی و دعوت از صاحب‌نظران این حوزه، نیروهای کلان و پیشران هدایت‌کننده آینده سرزمین که به‌نوعی در سطوح بالاتر و وسیع‌تری در توسعه فضایی کشور دخیل هستند، استخراج و مورد بررسی قرار گرفته است. متغیرهای کلیدی و پیشران‌های احصاء شده به شرح جدول ۶ است.

جدول ۶: متغیرهای کلیدی و پیشران‌ها

نرخ رشد جمعیت
مهاجرت
سرمایه اجتماعی
الگوی مصرف
نرخ باسوادی
جذب سرمایه‌گذاری
میزان وابستگی درآمد دولت به اقتصاد نفتی
نقش بخش خصوصی در اقتصاد کشور
توان رقابت‌پذیری بین‌المللی
قدرت‌های اقتصادی نوظهور
قیمت نفت
تغییرات اقلیمی

بحران آب و خشکسالی
توسعه انرژی‌های پاک و نو
خدمات و زیرساخت‌های صنعت گردشگری
رویکردها و سیاست‌های بخش گردشگری
تحولات فناوری
تعاملات و روابط بین‌المللی
تحریم
جهانی شدن
مشارکت و جایگاه مردم در نظام مدیریتی و سیاسی
گسترش تروریسم در منطقه

۳- مسائل، اهداف و چشم‌انداز

در چند دهه اخیر، سکونتگاه‌های شهری دنیا با سرعت زیادی گسترش یافته و به شهرهای بزرگ تبدیل شده‌اند. این گسترش در مورد کشورهای در حال توسعه حادتر است، به طوری که یکی از بارزترین ویژگی‌های شهرنشینی در این کشورها توزیع فضایی نامناسب شهرها است. سرعت و شتاب افزایش جمعیت در شهرها و تمرکز جمعیت در کانون‌های خاص و محدود و بازتاب آن بر ساختار کالبدی و فیزیکی شهرها از جمله مسائلی است که در سال‌های اخیر بسیاری از دولت‌ها و برنامه‌ریزان را با چالش اساسی مواجه کرده است. عدم توجه به نظام شهری و نحوه پراکنش مراکز و کانون‌های شهری در پهنه سرزمین از یک‌سو و رشد شتابان شهرنشینی از سوی دیگر، به گسیختگی و عدم انسجام در ساختار فضایی منجر شده است. فرایند رشد شهری و تمرکزگرایی در نظام شهری ایران ضمن برهم زدن توازن جمعیت بین سکونتگاه‌ها، باعث آلودگی‌های زیست‌محیطی، تخریب باغات و اراضی کشاورزی، رشد حاشیه‌نشینی و کمبود سرانه فضاهای عمومی و خدماتی در شهرها شده است. بر اساس مطالعات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت در مقیاس ملی به نظر می‌رسد که مهم‌ترین مسئله موجود نظام سکونتگاهی کشور از نگاه آمایش سرزمین تمرکزگرایی در مناطق کلان‌شهری، توزیع نامتعادل و نامتوازن جمعیت و فعالیت و عدم بهره‌گیری از فرصت‌ها و مزیت‌ها در مناطق و نواحی خاص سرزمین، به‌ویژه در نیمه شرقی و سواحل جنوبی کشور است. مسائل کلان، اهداف و چشم‌انداز تعیین شده برای حل این مسائل به شرح ذیل است.

۳-۱- مسائل کلان نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت در سرزمین

- ۱- تمرکزگرایی در مناطق کلان‌شهری سرزمین؛
- ۲- توزیع نامتعادل و نامتوازن جمعیت، فعالیت و زیرساخت‌ها در سرزمین (به‌ویژه در نیمه شرقی و سواحل جنوبی کشور)؛
- ۳- عدم بهره‌گیری از ظرفیت سواحل و جزایر جنوب کشور برای استقرار جمعیت؛
- ۴- رقابت‌پذیری و نقش‌پذیری محدود شهرهای میانی در شبکه شهری کشور؛

- ۵- عدم انطباق سیاست‌های توسعه فضائی کشور با تخصص‌های منطقه‌ای و عدم بهره‌وری مناسب از سرزمین؛
- ۶- گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی و پدیده حاشیه‌نشینی پیرامون شهرها به‌ویژه در کلان‌شهرهای کشور؛
- ۷- ساخت و ساز غیرمجاز و پراکنده‌رویی شهرها در اراضی حاصلخیز پیرامون به‌ویژه در کلان‌شهرهای کشور؛
- ۸- عدم توجه به فعالیت‌های تولیدی، رقابت‌پذیری و کارآفرینی در روستاها (به دلیل در اولویت قرار گرفتن سیاست‌های محرومیت‌زدایی) و تخلیه تعداد زیادی از روستاها علی‌رغم وجود زیرساخت‌های انرژی و ارتباطی؛
- ۹- عدم شکل‌گیری شبکه‌های هم‌پیوند شهری و روند فزاینده روابط مرکز‌گرا در سطح مناطق شهری؛
- ۱۰- فقدان ارتباط پویا و سازنده بین نواحی شهری و روستایی؛
- ۱۱- فرایندها و رویه‌های نامشخص تبدیل و الحاق سکونتگاه‌های روستایی به شهر؛
- ۱۲- تغییر کاربری گسترده زمین خارج از برنامه‌ها و طرح‌های مصوب و مغایر با ملاحظات زیست محیطی؛
- ۱۳- عدم پایداری فضایی و تخلیه مناطق مرزی به دلیل عدم توجه به مزیت‌های نسبی و رقابتی مناطق مرزی کشور؛
- ۱۴- بحران اداره کلان‌شهرها به دلیل عدم انطباق مرزهای اداری-سیاسی با محدوده‌های عملکردی.

۳-۲- اهداف کلان نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت در سرزمین

- ۱- تمرکززدایی و جلوگیری از افزایش و گسترش بی‌رویه کلان‌شهرها به‌ویژه در منطقه کلان‌شهری تهران؛
- ۲- تقویت نقش شهرهای میانی در نظام سکونتگاهی کشور؛
- ۳- استقرار جمعیت در نواحی مستعد و افزایش سهم جمعیت و فعالیت در مناطق کم‌تراکم با اولویت مناطق شرقی و جنوبی کشور (سواحل مکران و جزایر)؛
- ۴- توزیع فضایی متعادل و تحقق سلسله‌مراتب مطلوب سکونتگاه‌های شهری کشور؛
- ۵- هدایت هدفمند جریان‌های مهاجرت در راستای راهبرد توزیع جمعیت و فعالیت در سرزمین؛
- ۶- تخصصی شدن عملکرد مناطق بر اساس قابلیت‌های رقابت‌پذیر و مزیت‌های نسبی در راستای تقویت یکپارچگی ملی و پرهیز از استقرار همه نوع فعالیت‌ها در یک قلمرو جغرافیایی خاص؛
- ۷- حفظ و جذب جمعیت در مناطق مرزی؛
- ۸- جلوگیری از گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی و پدیده حاشیه‌نشینی پیرامون شهرها به‌ویژه در کلان‌شهرهای کشور؛
- ۹- ممانعت از پراکنده‌رویی در اراضی حاصلخیز پیرامون شهرهای کشور؛
- ۱۰- حفظ و جذب جمعیت و ارتقاء عملکرد پهنه‌های روستایی دارای قابلیت و مزیت نسبی؛
- ۱۱- تقویت و سازماندهی ارتباط پویا و سازنده بین نواحی شهری و روستایی؛
- ۱۲- انتظام‌بخشی به فرایندها و رویه‌های تبدیل و الحاق سکونتگاه‌های روستایی به شهر.

چشم انداز توسعه فضایی نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی در افق ۱۴۲۴

در افق ۱۴۲۴ نظام سکونتگاهی سرزمین، در پرتو توسعه متعادل و متوازن منطقه‌ای، دارای سازمان فضایی مطلوب است که به شیوه‌ای خردمندانه در پی تمرکززدایی از مناطق کلان شهری، تقویت نقش شهرهای میانی به عنوان مراکز ثقل جدید توزیع جمعیت، وحدت و یکپارچگی سرزمین و رفع محرومیت با به خصوص در مناطق روستایی کشور است.

در سال افق، جمعیت ۱۰۰ میلیونی کشور به صورت متوازن در نواحی دارای مزیت نسبی و قلمروهای خاص با تراکم جمعیتی پایین، نظیر نیمه شرقی و جنوب شرقی با تاکید بر نواحی مستعد نظیر سواحل مکران، جزایر راهبردی و مناطق مرزی توزیع شده است.

الگوی سازمان فضایی به تبع تعاملات سازنده و هدفمند با جهان، تسهیل کننده پیوندهای مؤثر در سطح فراملی، روابط کلک درون و برون منطقه‌ای و روابط هم پیوند شهری و روستایی است.

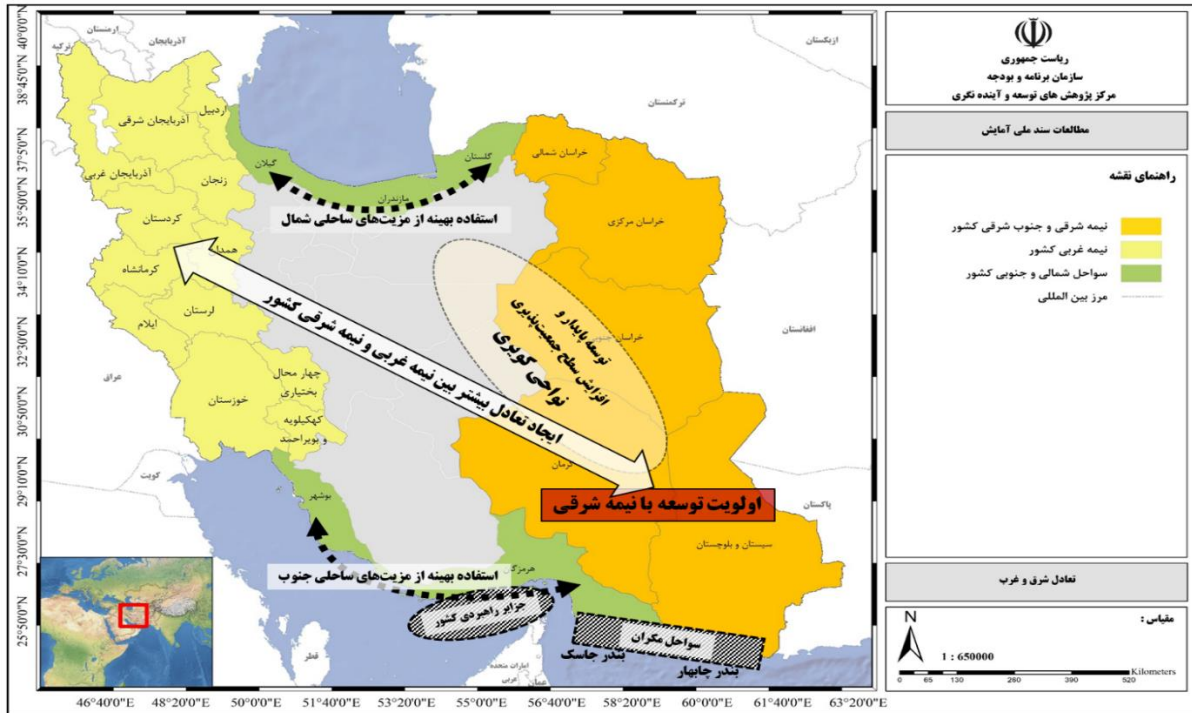
۴- تصویر فضایی افق توسعه یافتگی بخش نظام سکونتگاهی

۴-۱- سازمان فضایی مورد انتظار سرزمین بر اساس رهنمودهای اسناد فرادست در حوزه نظام

سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت

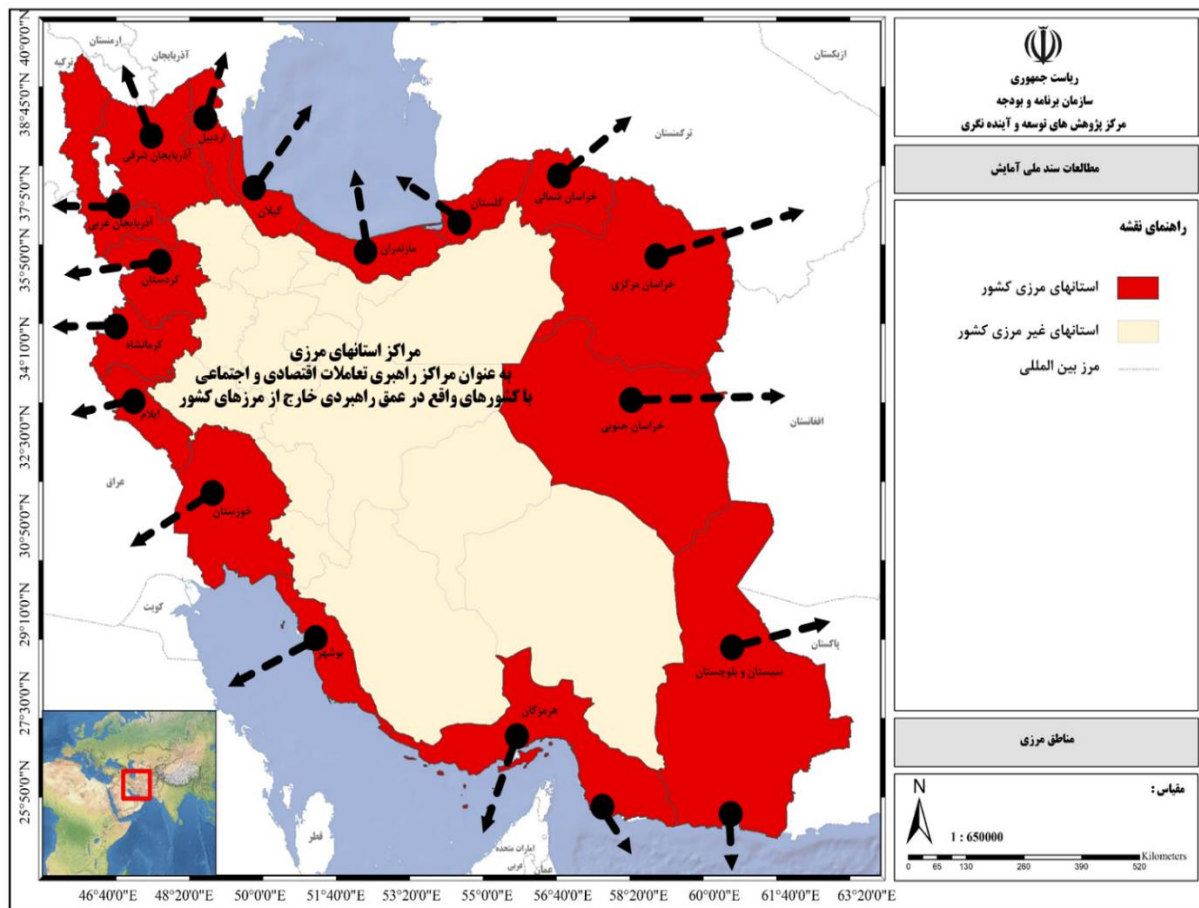
برای ترسیم تصویر افق توسعه یافتگی بخش نظام سکونتگاهی، گزاره‌های تأثیرگذار بر سازمان فضایی نظام سکونتگاهی و توزیع جمعیت در اسناد فرادست مختلف استخراج شدند. تعادل و توازن منطقه‌ای، تقسیم کار ملی بر اساس مزیت‌های نسبی مناطق، توسعه مناطق کم تراکم، تمرکززدایی، توسعه شهرها و کلان شهرها، مهاجرت، حاشیه‌نشینی و بافت فرسوده، توسعه مناطق مرزی، توسعه روستاها، ملاحظات امنیتی و دفاعی، پذیرش نقش فراملی برخی سکونتگاه‌ها مهم‌ترین محورها و زمینه‌هایی هستند که در حوزه نظام سکونتگاهی مورد تأکید هستند.

استفاده بهینه از مزیت‌ها و قابلیت‌های سواحل کشور در شمال و جنوب، افزایش سطح جمعیت‌پذیری نواحی کم تراکم کشور نظیر سواحل مکران، جزایر راهبردی جنوب کشور، نواحی کویری، ایجاد تعادل بیشتر میان نیمه غربی و نیمه شرقی کشور با اولویت توسعه نیمه شرقی و نواحی جنوب شرقی و همچنین تقویت نقش ارتباطی بین‌المللی بنادر مهم کشور نظیر بنادر چابهار و جاسک از جهت‌گیری‌ها و اهدافی هستند که بارها مورد تأکید واقع شده‌اند که نمود فضایی آنها در دو نقشه ۱۲ و ۱۳ قابل مشاهده هستند.

نقشه ۱۲: سازمان فضایی مورد انتظار سرزمین بر اساس رهنمودهای اسناد فرادست در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی

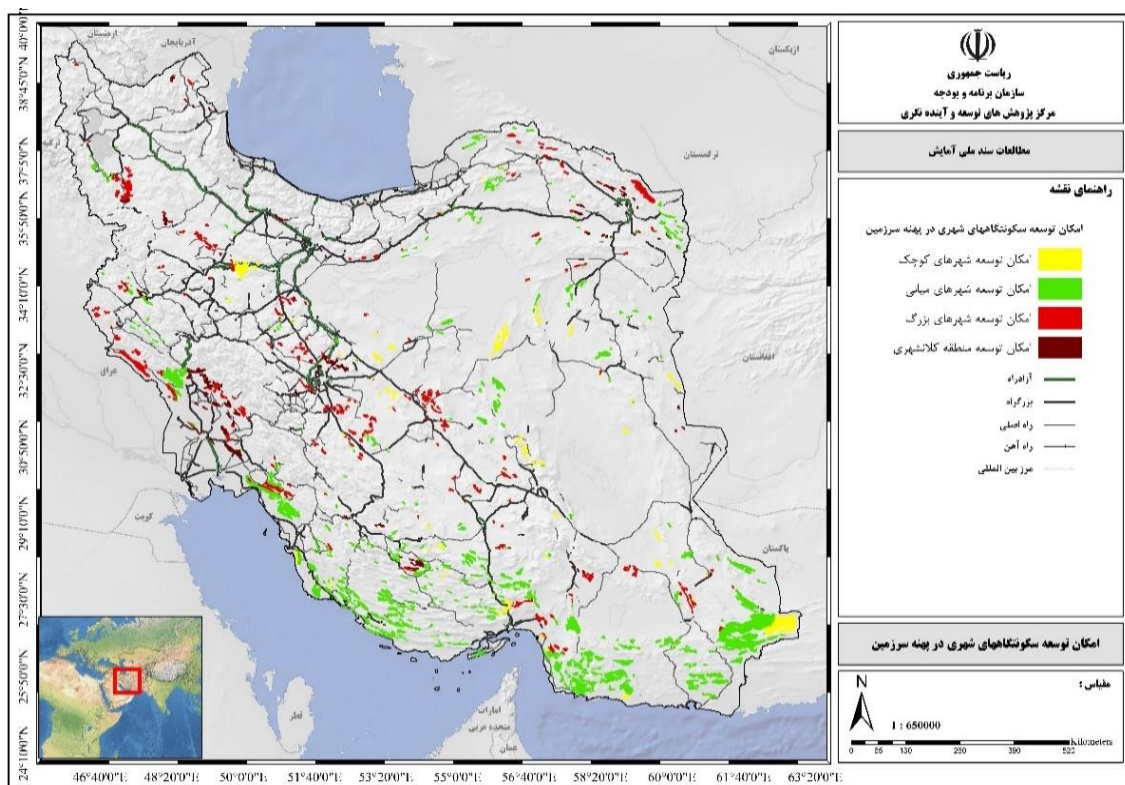
جمعیت

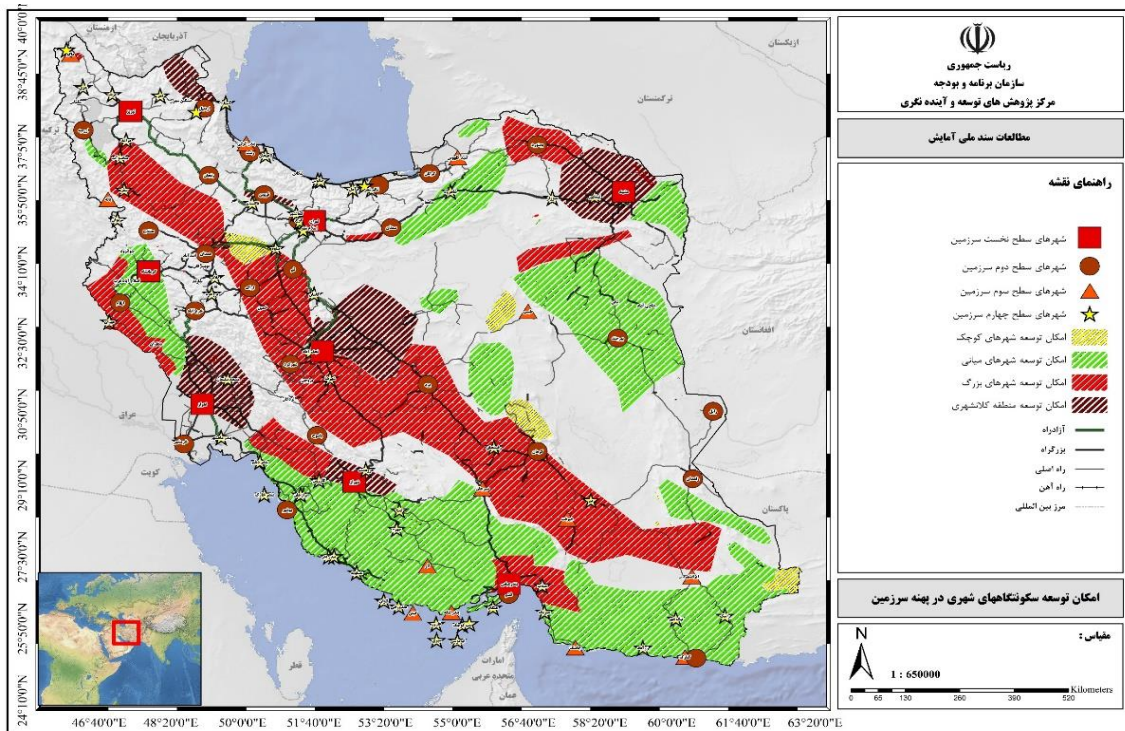
نقشه ۱۳: سازمان فضایی مورد انتظار سرزمین بر اساس رهنمودهای اسناد فرادست در حوزه مناطق مرزی کشور

۴-۲- امکان توسعه سکونتگاه‌های شهری در پهنه سرزمین

در این بخش، بر پایه مطالعات توان سرزمین و مطالعات بخش آب، پهنه‌هایی برای توسعه سکونتگاه‌های جدید شهری در نظر گرفته شد. شاخص‌های زیادی از جمله شیب زمین، مخاطرات سیل، زلزله و ... برای شناسایی این پهنه‌ها منطبق بر توان سرزمین مورد سنجش واقع شدند که در مطالعات ارزیابی توان اکولوژیک سند ملی آمایش سرزمین قابل مشاهده است. پهنه‌های مستعد توسعه سکونتگاه‌های شهری بر اساس معیارهای توان سرزمین و آب مورد نیاز برای ایجاد شهرهای جدید و توسعه شهرهای موجود در اندازه‌های کوچک، میانی، بزرگ و کلان‌شهر به صورت نقشه‌های ۱۴ و ۱۵ قابل مشاهده است. شهرهای کوچک شامل شهرهای با جمعیت کمتر از ۲۵ هزار نفر جمعیت، شهرهای میانی شامل شهرهای با جمعیت ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفر، شهرهای بزرگ شامل شهرهای ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر و کلان‌شهرها شامل شهرهای بیش از ۵۰۰ هزار نفر جمعیت هستند. پهنه‌هایی که برای توسعه مناطق کلان‌شهری مناسب تشخیص داده شده است برای توسعه شهرهای بزرگ، میانی و کوچک نیز مناسب است. اراضی گسترده‌ای در پهنه ساحلی جنوب کشور برای ایجاد و توسعه شهرهای میانی وجود دارد و همان‌طور که در اسناد فرادست اشاره شده است، امکان اسکان جمعیت زیادی در این پهنه وجود دارد. در امتداد رشته‌کوه زاگرس امکان توسعه شهرهای بزرگ وجود دارد. بر اساس توان سرزمین، در اطراف شهرهای اهواز، اصفهان و مشهد امکان توسعه مناطق کلان‌شهری وجود دارد. نقشه ۱۴ پهنه‌های کلان مستعد برای ایجاد و توسعه شهرهای کوچک، میانی، بزرگ و کلان‌شهرها را نشان می‌دهد.

نقشه ۱۴: امکان توسعه سکونتگاه‌های شهری در پهنه سرزمین

نقشه ۱۵: پهنه‌های کلان مستعد برای ایجاد و توسعه شهرهای کوچک، میانی، بزرگ و کلان‌شهرها

۴-۳- الگوهای توسعه نظام سکونتگاهی

الگوهای توسعه نظام سکونتگاهی بر اساس روابط بین آنها و عملکرد روندهای تأثیرگذار فضایی در مقیاس منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌تواند در دسته‌های مختلف شکل گرفته که در ادامه مفهوم هر یک از این الگوها به‌طور مختصر توضیح داده می‌شوند.

۴-۳-۱- الگوی تک مرکزی در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین

نظریه‌های کلاسیک- سنتی شرط دستیابی به توسعه را افزایش کارایی به کمک رشد اقتصادی (اقتصاد صنعتی) می‌دانند و علت توسعه نیافتگی را کمبود سرمایه دانسته و راه‌حل مورد نظر را در نوسازی اقتصادی، افزایش تولید و انباشت سرمایه از طریق قطب‌های شهری- صنعتی پیشنهاد می‌کنند. بدین معنا که در سیاست‌گذاری‌های منطقه‌ای تجمع جمعیت، فعالیت و زیرساخت‌ها در یک نقطه از فضا (قطب رشد) ضروری است تا از طریق اثرپخش یا اصل رخنه به پایین آثار مثبت توسعه را در نواحی پیرامون منتشر کند. نظریه قطب رشد فرانسوا پرو، هیرشمن و میردال و نظریه مرکز- پیرامون جان فریدمن در این راستا مطرح شده‌اند. بازتاب فضایی این نظریه‌ها شکل‌گیری یک یا چند قطب رشد به عنوان موتور محرکه توسعه است. قطب رشد از نظر فضایی شهرمحور و از نظر بخشی صنعت‌گراست (قطب رشد شهری- صنعتی) و در کشورهای در حال توسعه در قالب کلان‌شهرهای ملی و منطقه‌ای ظاهر می‌شود. این نظریه به لحاظ سازمان‌یابی فضایی تمرکزگرا و کاربرد آن در کشورهای در حال توسعه با تقویت شهرهای بزرگ یا شهرهای پیش‌تاز به الگوی نخست شهری و عدم تعادل در نظام سکونتگاه‌های شهری انجامیده است. پایتخت در سطح ملی و شهرهای بزرگ در سطح

منطقه‌ای با جذب و تمرکز مازاد بیشتر، تسلط خویش را بر شهرهای کوچک‌تر اعمال نموده‌اند. نتیجه چنین فرایندی به روندی تکاثری برای سکونتگاه‌های مسلط و تضعیف کارکردی مکان‌های کوچک‌تر منجر شده است.

۴-۳-۲- الگوی خوشه‌ای (سلسله مراتب شهری) در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین

در مطالعات سیستم‌های شهری، مفهوم سلسله‌مراتب را می‌توان در دو شاخه از ادبیات، نظریه مکان مرکزی و اکولوژی شهری مکتب شیکاگو جستجو کرد. مطالعه سیستم‌های شهری در اقتصاد و جغرافیا از نظریه مکان شهری ریشه می‌گیرد و به کار کریستالر^۱ و لوش^۲ بر نظریه مکان مرکزی برمی‌گردد. کریستالر و لوش اعتقاد داشتند که هیچ مکانی نمی‌تواند خودکفا باشد، از این‌رو بین مکان‌های مرکزی تقسیم کار روی می‌دهد. روستاها و آبادی‌های کوچک نیازهای اساسی ساکنان خود را فراهم کرده و شهرها و شهرک‌های بزرگ‌تر به‌عنوان مکان‌های مرکزی کالاها و خدمات برتر را برای پسرانه‌های خود ایجاد می‌کنند.

۴-۳-۳- الگوی جزیره‌ای (مجمع‌الجزایری) در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین

در این الگو، عملکرد روندهای اقتصاد بازاری و داد و ستد آزاد در منطقه تسلط دارند. در این الگو روابط سکونتگاه‌ها با پویایی نوین اقتصادی که در آن غلبه با جریان سرمایه و کالا است، سرزمین و منابع آن نقش اصلی را دارد، اما نقش آنها تنها محدود به شهرهای بزرگ است که فرصت صرفه‌جویی ناشی از انباشت دارد. رقابت میان این شهرهای منطقه‌ای شدت می‌یابد و انرژی مشترک قطب‌های شهری به شهرهای متوسط و کوچک منتقل نمی‌شود، زیرا سرمایه درصدد تسخیر بازار و فرصت‌های شهری بزرگ است و میل به تمرکز دارد. انباشت سرمایه به دنبال اصل حداکثر سود و قدرت‌های اقتصاد جهانی ناگزیر جنبه بسیار متمرکز دارند که در نتیجه آن یکپارچگی عمودی میان سکونتگاه‌ها محقق نمی‌شود. شکاف توسعه میان شهرهای بزرگ، شهرهای متوسط و شهرهای کوچک به گونه محسوسی عمیق‌تر می‌شود. این ساختار، توسعه را در قطب‌ها متمرکز خواهد کرد.

۴-۳-۴- الگوی چندمرکزی در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین

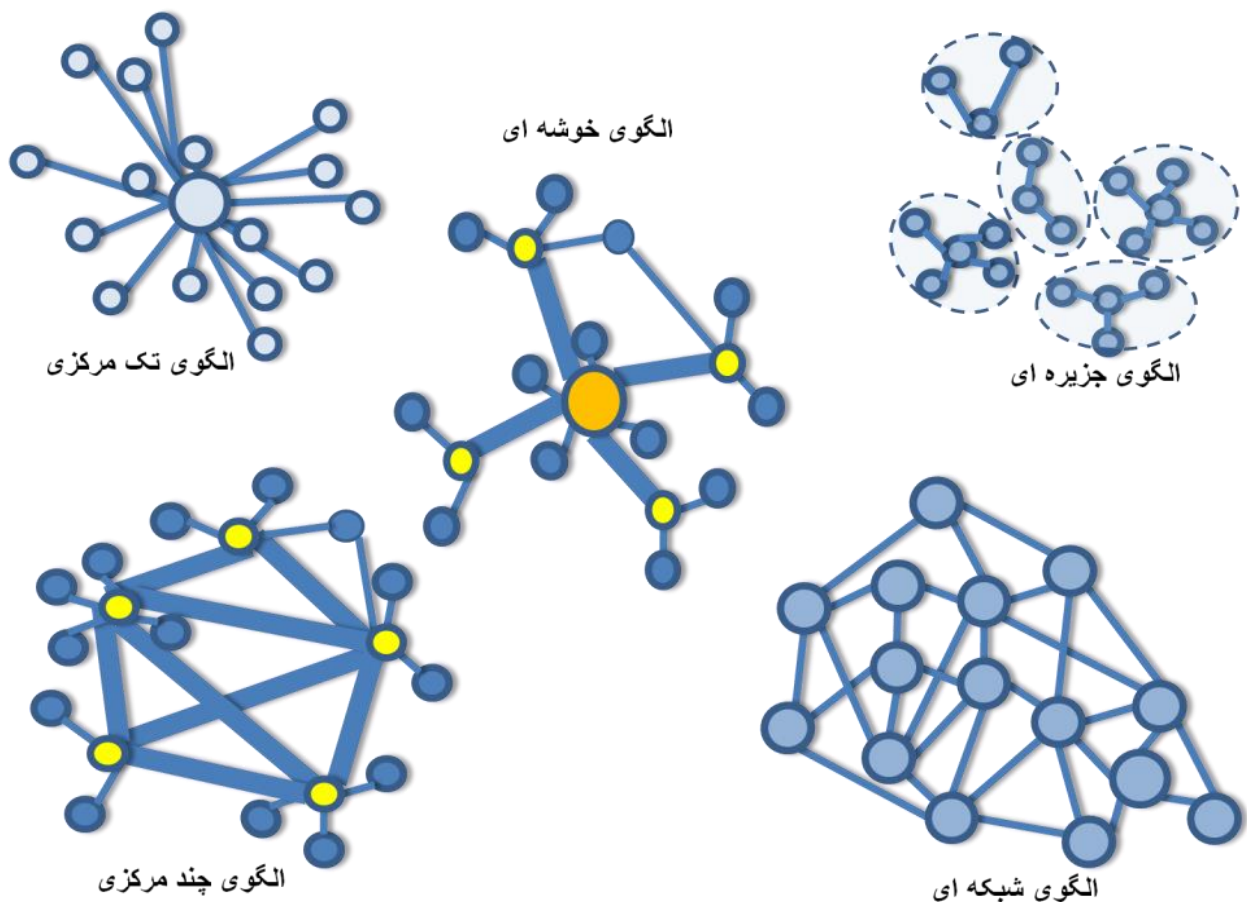
شهرهای زیادی در مناطق مختلف جهان تلاش می‌کنند تا تعادلی را بین فشارهای رشد اقتصادی و رقابت‌پذیری، انسجام اجتماعی و پایداری محیطی برقرار کنند. در همین راستا، در سال‌های اخیر آرایش فضایی متفاوت و چارچوب جدید برنامه‌ریزی برای مواجهه با این تقاضاهای رقیب پدید آمدند. مفهوم توسعه چندمرکزی یک راهبرد برنامه‌ریزی فضایی است که در سال‌های اخیر بدین منظور گسترش یافته و در سطوح مختلف فضایی از مقیاس شهری به مناطق شهری تا سطوح ملی و سرانجام حتی در سطح قاره‌ای مانند اروپا شکل گرفته است. همکاران عواملی مانند تمرکززدایی از فعالیت‌های اقتصادی، تغییر در ساختار خانوار و سبک زندگی، جابجایی افزایش یافته از طریق تکنولوژی حمل و نقلی جدید و کثرت الگوهای سفر و سفرهای پیچیده و آونگی حومه و کار (هسته مرکزی) سبب شد تا درک سیستم‌های شهری به عنوان مناطق شهری تک مرکزی

1. Christaller
2. Losch

به‌طور قابل توجهی با واقعیت الگوی رشد شهری، ناکارآمد و مشکل به نظر برسد و آرایش چندمرکزی را در اثر تغییراتی کیفی جایگزین مدل تک مرکزی کند. اغلب به علت پیشرفت فناوری‌های ارتباطی و حمل و نقلی عنوان می‌شود که پیوندهای عملکردی مهم در سطوحی بالاتر از شهر «سنتی» شکل گرفته‌اند. در نتیجه پسرانه شهرهای مختلف شروع به همپوشانی می‌کنند. مناطق کلان‌شهری اهمیت خود را به عنوان یک «سیستم شهری روزانه» عملکردی مستقل از دست می‌دهند و می‌توانند به عنوان بخشی از یک شبکه‌ای شهری درک شوند.

۴-۳-۵- الگوی شبکه‌ای در توسعه نظام سکونتگاهی سرزمین

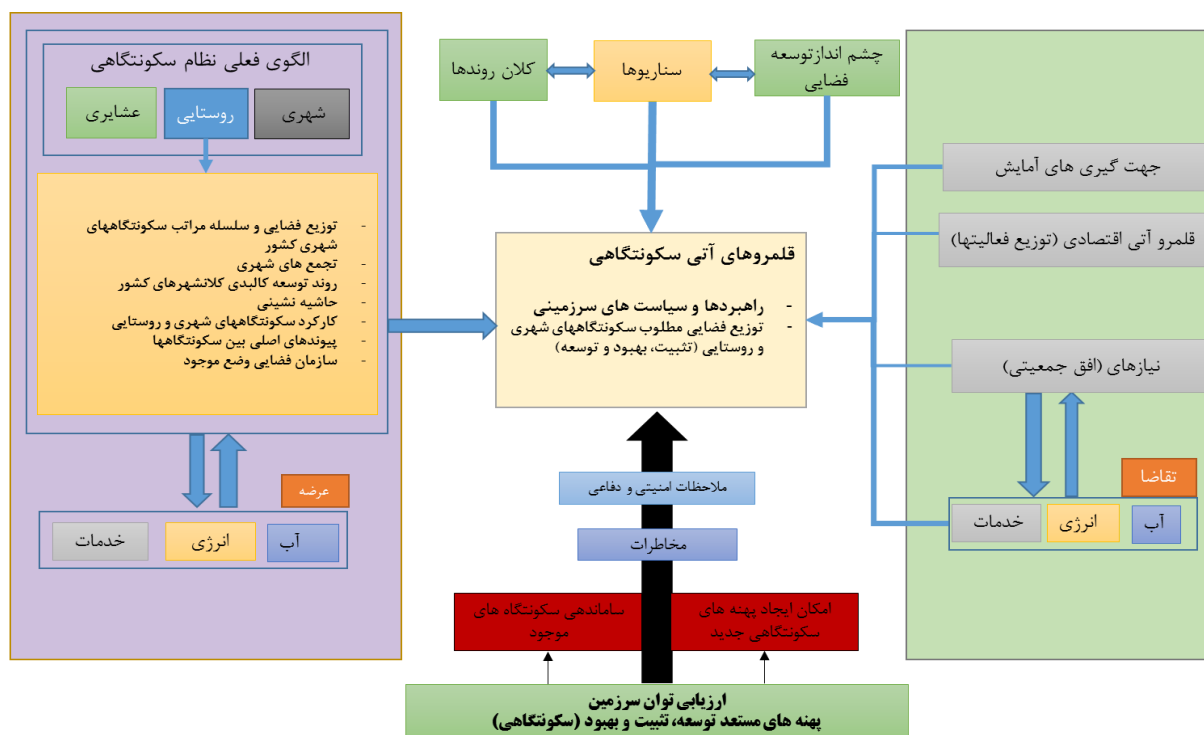
در مقیاس فرمانطقه‌ای توسعه سبب خواهد شد شهرها و مناطق به‌طور فزاینده‌ای با یکدیگر مرتبط باشند و یک اقتصاد کاملاً یکپارچه را شکل دهند.

نمودار ۲۷: الگوهای توسعه نظام سکونتگاهی

۴-۴- سازمان فضایی پیشنهادی نظام سکونگاهی و توزیع فضایی جمعیت

عوامل متعددی در تعیین الگوی مطلوب استقرار نظام سکونگاهی و توزیع فضایی جمعیت در افق تأثیرگذار است که در شکل زیر نمایش داده شده است. این عوامل عبارتند از جهت گیری های اسناد فرادست، توزیع فضایی فعالیت های اقتصادی در افق، جمعیت افق، ملاحظات امنیتی، دفاعی و پدافند غیرعامل، مخاطرات سرزمین، توان اکولوژیک، الگوی فعلی نظام سکونگاهی و چشم انداز توسعه فضایی سرزمین در افق ۱۴۲۴. بر مبنای مطالعات تفصیلی انجام شده در حوزه نظام سکونگاهی و جمعیت و همچنین دریافت اطلاعات فعالیت های اقتصادی افق و سایر لایه های اطلاعاتی مذکور، الگوی مطلوب استقرار نظام سکونگاهی و توزیع فضایی جمعیت ترسیم شده است.

نمودار ۲۸: مدل تلفیق ترسیم الگوی مطلوب استقرار سکونگاهها در سرزمین

بر اساس مطالعات صورت گرفته در بخش نظام سکونگاهی و توزیع فضایی جمعیت و نیز بررسی الگوهای مختلف توسعه نظام سکونگاهی، سازمان فضایی نظام سکونگاهی در دو سناریو طراحی و پیشنهاد شده است که در ادامه الگوی فضایی منتخب تشریح و ترسیم می گردد و الگوی پیشنهادی دوم فقط معرفی خواهد شد.

۴-۴-۱- الگوی فضایی افق توسعه یافتگی نظام سکونگاهی (سطح بندی خدماتی: الگوی پیشنهادی نخست)

با توجه به ویژگی های احصاء شده از سرزمین در مطالعات آمایش ملی، به نظر می رسد که الگوی چندمرکزی مناسب ترین الگو برای افق سند ملی آمایش سرزمین باشد. این الگو در راستای تمرکززدایی و ایجاد تعادل و توازن در توسعه نظام سکونگاهی سرزمین پیشنهاد شده است. برای این منظور شهرهای مشهد، اصفهان،

بندرعباس، شیراز، اهواز، کرمانشاه و تبریز در کنار شهر تهران به‌عنوان کلان‌شهرهای سطح یک در نظر گرفته شدند.

در افق ۱۴۲۴، تحت تأثیر نرخ باروری حداقل ۲/۱ و جریان‌های جمعیتی متأثر از سیاست‌گذاری آمایشی، بخش اعظمی از جمعیت بیش از ۱۰۰ میلیون نفری کشور بر مبنای الگوی چندمرکزی در سطوح ۴ گانه شهری پیشنهادی استقرار می‌یابد. در الگوی چندمرکزی نظام سکونتگاهی، شهرهای اصلی کشور بر اساس میزان جمعیت‌پذیری، مقیاس عملکردی، سلسله‌مراتب خدماتی و پیوندهای بین سکونتگاهی در چهار سطح طبقه‌بندی می‌شوند (نقشه ۱۶).

شهرهای سطح نخست؛ کلان‌شهرهای میلیونی سرزمین هستند که بالاترین ظرفیت جمعیتی را دارند. این شهرها دارای عملکرد ملی و فراملی هستند. خدمات برتر ملی و فعالیت‌های تخصصی رقابت‌پذیر در مقیاس بین‌المللی و فعالیت‌های دانش‌بنیان دارای مزیت در این شهرها وجود دارد.

شهرهای سطح دو؛ کلان‌شهرهای با جمعیت بین ۵۰۰ هزار تا ۱ میلیون نفر بوده که در سطحی فرا منطقه‌ای و ملی ایفای نقش می‌کنند. در این شهرها عمدتاً خدمات فرامنطقه‌ای مستقر است هرچند که ظرفیت استقرار خدمات ملی نیز در آنها وجود دارد.

شهرهای سطح سه؛ شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰۰ هزار نفر هستند که در مقیاسی فراتر از منطقه، ایفای نقش می‌کنند. خدمات موجود در این شهرها از نوع خدماتی است که به فراخور نیاز مناطق و استان‌ها توزیع می‌شود.

شهرهای سطح چهار؛ شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰۰ هزار نفر هستند با این تفاوت که عملکرد آنها در مقیاس منطقه است. حوزه خدمات‌رسانی این شهرها خدمات درون منطقه‌ای (درون استانی) است.

شهرهای این سطح‌بندی چهارگانه عبارتند از:

شهرهای سطح اول: مشهد، اصفهان، تبریز، اهواز، شیراز، بندرعباس، کرمانشاه و تهران.

شهرهای سطح دوم: اردبیل، ارومیه، ایلام، سنندج، آبادان، خرم‌آباد، همدان، زنجان، رشت، قزوین، ساری، گرگان، بجنورد، بیرجند، زاهدان، چابهار، کرمان، یزد، شهرکرد، قم، کرج، اراک، قشم، سمنان، یاسوج و بوشهر.

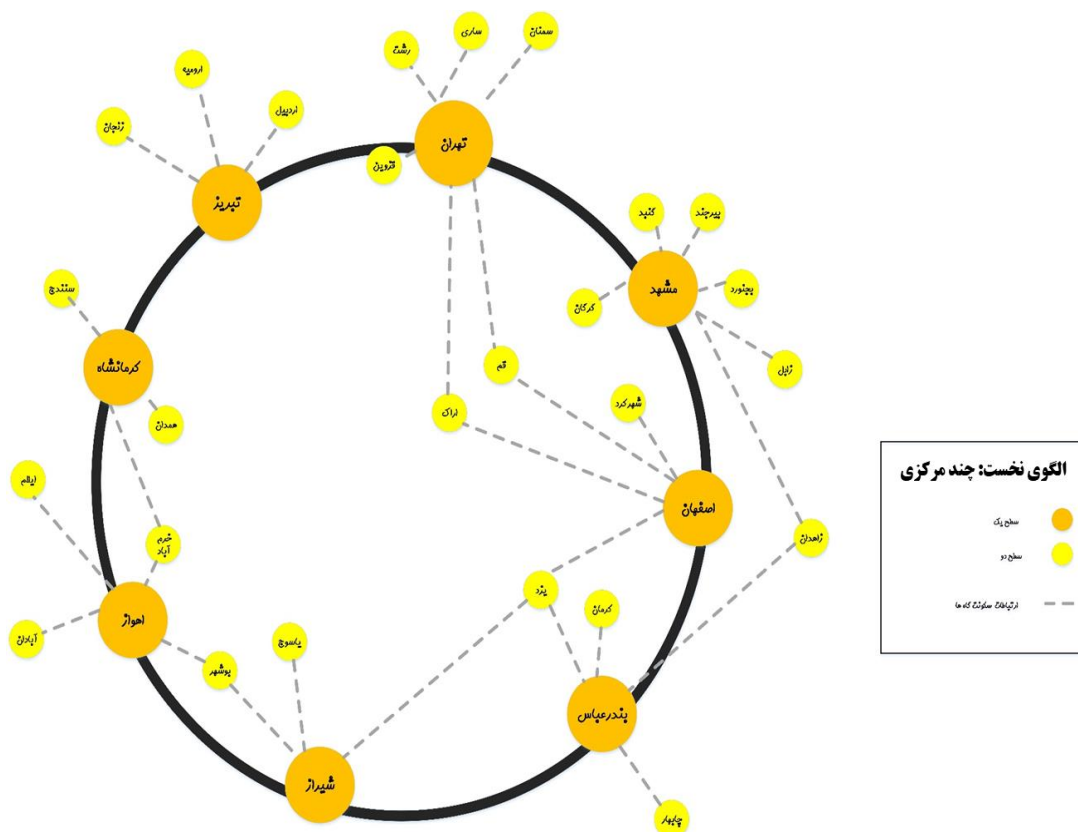
شهرهای سطح سوم: ایرانشهر، جیرفت، کنارک، جاسک، بندرلنگه، کیش، لار، سیرجان، طبس، بانه، ماکو، بندرانزلی، کاشان، مهران، زابل و گنبدکاووس.

شهرهای سطح چهارم: آمل، بابل، قائم‌شهر، چالوس، نوشهر، اسلامشهر، شهریار، ملارد، ساوه، رباط‌کریم، تاکستان، آستارا، لاهیجان، سرعین، اهر، مرند، خوی، بازرگان، مراغه، میاندوآب، سقز، مریوان، مهران، مسجدسلیمان، ملایر، بروجرد، میبد، اردکان، نجف‌آباد، شهرضا، شاهرود، بم، رفسنجان، راسک، نیکشهر، زرآباد، میناب، هنگام، سیریک، عسلویه، بندر دیر، کنگان، برازجان، بندر گناوه، بندر دیلم، بندر ماهشهر، خرمشهر، کازرون، مرودشت، فسا، جهرم، کاشان، کمال شهر، نیشابور، سبزوار. کلان‌شهر مشهد در ضلع شرقی کشور به‌عنوان شهر سطح یک با شهرهای گرگان، گنبد، بیرجند، بجنورد، زابل و زاهدان در ارتباط خواهد بود. کلان‌شهر اصفهان در مرکز کشور به شهرهای شهرکرد، قم، اراک و یزد خدمات سطح یک خواهد داد. در ضلع جنوبی و جنوب شرقی کشور در وضعیت موجود، شهر سطح یک و دو وجود

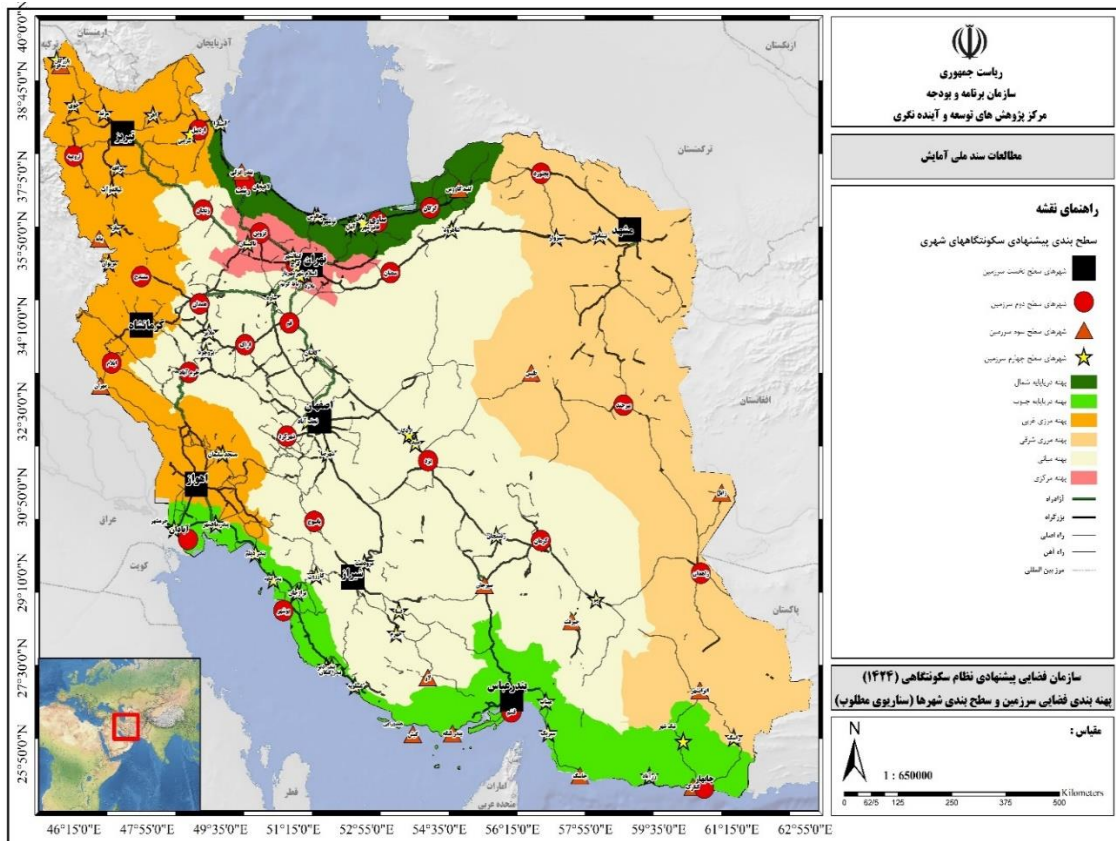
ندارد، از طرفی در بسیاری از اسناد فرادست به توسعه این مناطق اشاره شده است و همچنین از نظر تعادل و توازن منطقه‌ای، این بخش از کشور نیازمند توجه بیشتر است. به همین جهت شهر بندرعباس به عنوان شهر سطح یک و خدمات‌رسان به شهرهای چابهار، کرمان و یزد انتخاب شده است. در ضلع جنوبی بخش میانی کشور شهر شیراز برای توسعه این منطقه از کشور و تحت پوشش قرار دادن شهرهای یاسوج و بوشهر به عنوان شهر سطح یک انتخاب شد.

به همین ترتیب شهر اهواز در ضلع جنوب غربی سرزمین به عنوان شهر سطح یک برای توسعه متعادل و متوازن منطقه‌ای و خدمات‌رسانی به شهرهای آبادان، ایلام، خرم‌آباد و بوشهر انتخاب شد. در ضلع غربی سرزمین، شهر کرمانشاه و در ضلع شمال غربی سرزمین شهر تبریز برای توسعه منطقه‌ای مطلوب و خدمات‌رسانی به شهرهای سنندج، همدان، زنجان، ارومیه و اردبیل در نظر گرفته شدند.

شهر تهران نیز همچنان به عنوان کلان‌شهر سطح یک اما با انتظاراتی کمتر، به عنوان شهر اصلی خدمات‌رسان به شهرهای قزوین، رشت، ساری، سمنان، قم، کرج و اراک و مجموعه سکونتگاه‌های زیرمجموعه آنها در نظر گرفته شد. لازم به ذکر است که قرار گرفتن برخی از شهرها (برای مثال شهر رشت)، در زیرمجموعه شهرهای سطح یک سرزمین، لزوماً نشان‌دهنده ضعف خدمات‌رسانی در این شهرها نیست. نقشه سازمان فضایی پیشنهادی متناسب با این الگوی فضایی در ادامه مشاهده می‌شود.

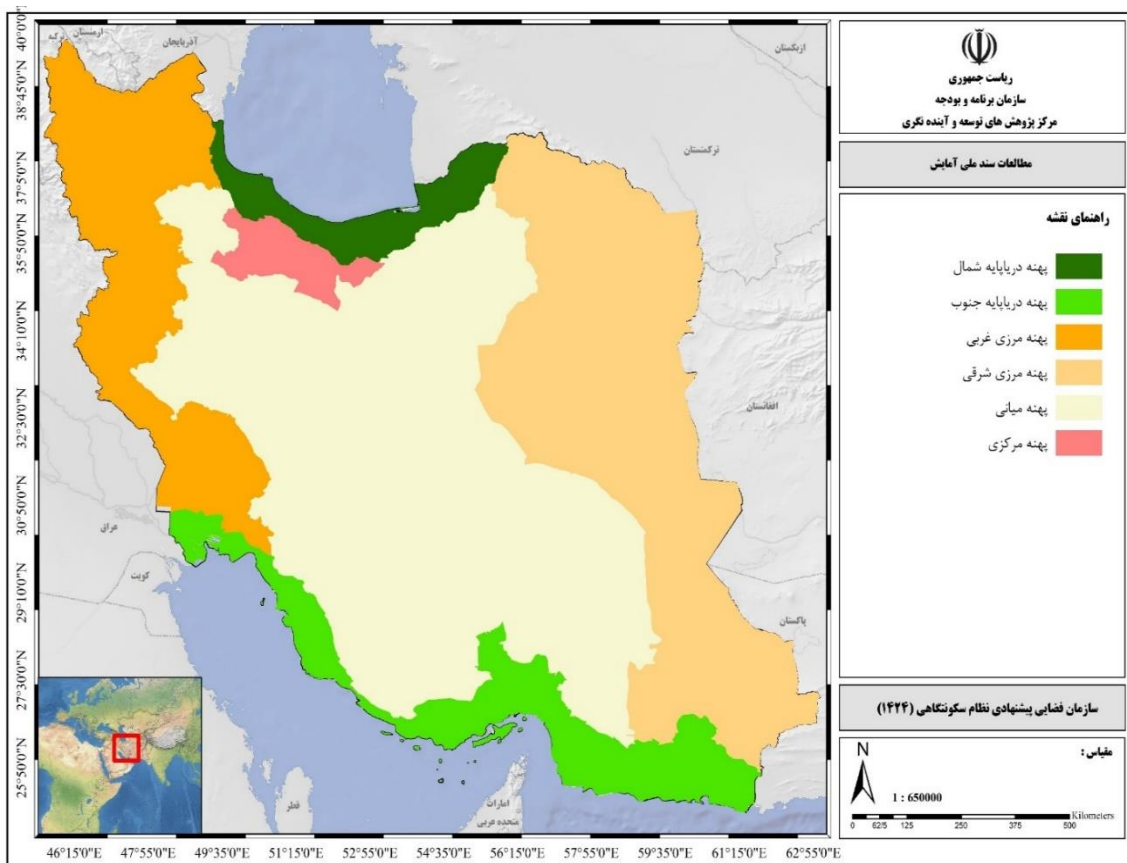
نمودار ۲۹: سطح‌بندی پیشنهادی نظام سکونتگاهی (الگوی پیشنهادی نخست)

نقشه ۱۶: سازمان فضایی پیشنهادی نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت

۴-۵- پهنه‌های سازمان فضایی پیشنهادی سرزمین در افق ۱۴۲۴

به منظور تعیین سیاست‌های توسعه فضایی برای پهنه‌های مختلف سرزمین و تعیین نقش و عملکرد خاص برای هر یک از آنها، سرزمین ایران بر اساس ویژگی‌های اقلیمی، ویژگی‌های نظام سکونتگاهی، ویژگی‌های مناطق مرزی و نوع ارتباط با کشورهای همسایه، بسترهای متفاوت توسعه، رهنمودهای اسناد فرادست و جهت‌گیری‌های ملی آمایش سرزمین به شش پهنه دریای پناه شمال، دریای پناه جنوب، مرزی غربی، مرزی شرقی، میانی و مرکزی مطابق تقسیم‌بندی شده است. منطق کلی در این پهنه‌بندی فضایی، تقسیم سرزمین به سه لایه پیرامونی، میانی و مرکزی است. بنا بر ویژگی‌های فوق‌الذکر، سرزمین ایران در افق طرح به شش پهنه فضایی با ویژگی‌هایی به شرح زیر در نظر گرفته می‌شود:

نقشه ۱۷: بهنه‌های سازمان فضایی پیشنهادی سرزمین در افق ۱۴۲۴

بهنه دریایایه شمال

- نقش بین‌المللی: آسیای میانه، روسیه و آذربایجان
- مراکز راهبری لایه پیرامونی سرزمین
- الگوی سکونتگاهی شبکه‌ای
- تثبیت مکان‌های مرکزی
- تثبیت مناطق کلان‌شهری
- تثبیت جمعیت‌پذیری
- توسعه شهرهای کوچک و میانی
- تقویت کانون‌های روستایی کوچک

بهنه دریایایه جنوب

- تقویت جمعیت‌پذیری
- توسعه شهرها در همه سطوح
- توسعه مناطق کلان‌شهری

- تقویت همه کانون‌های روستایی
- مراکز راهبری لایه پیرامونی سرزمین
- توسعه مکان‌های مرکزی
- الگوی شبکه شهری چندمرکزی خطی
- نقش بین‌المللی: کشورهای حاشیه خلیج فارس، هند و چین

پهنه مرزی شرقی

- مراکز راهبری لایه پیرامونی سرزمین
- الگوی شبکه شهری خوشه‌ای
- توسعه مکان‌های مرکزی
- توسعه مناطق کلان‌شهری
- تقویت حداکثری جمعیت‌پذیری
- توسعه شهرها در همه سطوح
- تقویت روستاهای مرکزی مرزی
- نقش بین‌المللی: افغانستان و پاکستان

پهنه مرکزی

- لایه میانی سرزمین (مناطق میان مرکز و پیرامون)
- الگوی شبکه شهری چندمرکزی خوشه‌ای
- تثبیت مکان‌های مرکزی
- تحدید مناطق کلان‌شهری
- تمرکززدایی جمعیت
- توسعه شهرهای کوچک
- تقویت روستاهای کوچک و تحدید روستاهای بزرگ
- نقش فراملی

پهنه مرزی غربی

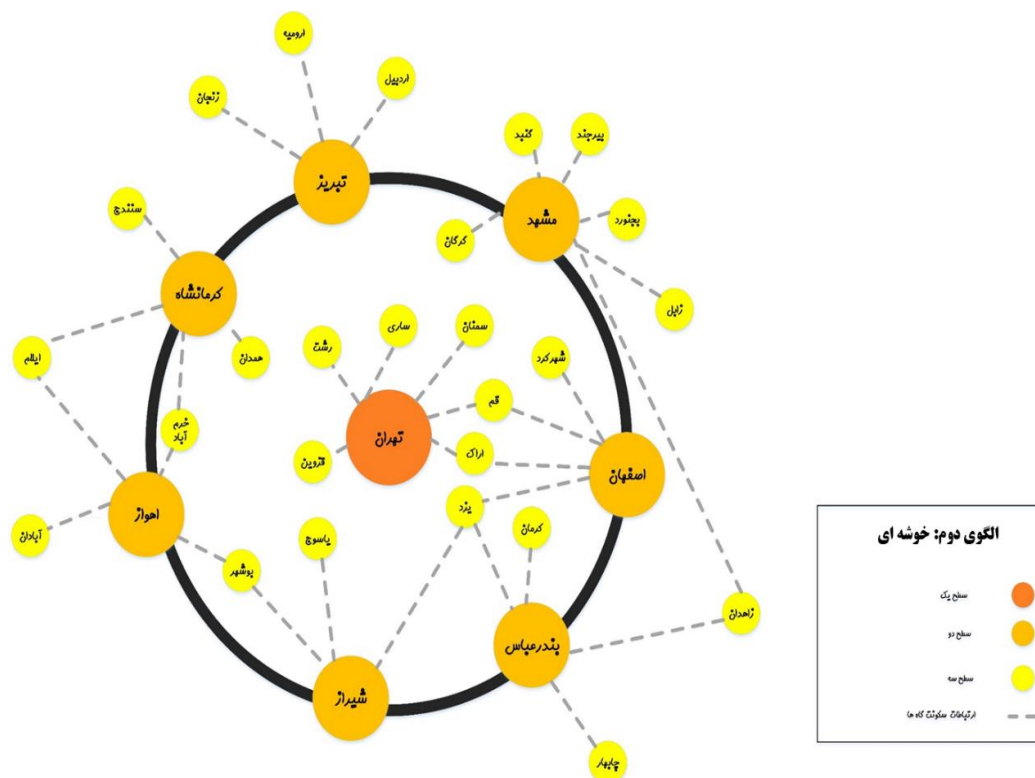
- تثبیت مناطق کلان‌شهری
- توسعه شهرهای کوچک و میانی
- نقش بین‌المللی: آذربایجان و ارمنستان، ترکیه، عراق، سوریه و لبنان
- توسعه مکان‌های مرکزی

- تقویت جمعیت پذیری
- تقویت روستاهای مرکزی مرزی
- الگوی شبکه شهری چندمرکزی خوشه‌ای
- مراکز راهبری لایه پیرامونی سرزمین

پهنه میانی

- لایه میانی سرزمین (مناطق میان مرکز و پیرامون)
- الگوی شبکه شهری چندمرکزی خوشه‌ای
- توسعه مکان‌های مرکزی
- تثبیت مناطق کلان‌شهری
- تثبیت جمعیت
- توسعه شهرهای کوچک و میانی
- تقویت کانون‌های روستایی متوسط و بزرگ
- نقش فراملی

الگوی فضایی افق توسعه یافتگی نظام سکونتگاهی (سطح‌بندی خدماتی: الگوی پیشنهادی دوم)

نمودار ۳۰: سطح‌بندی پیشنهادی نظام سکونتگاهی (الگوی پیشنهادی دوم)

۵- راهبردها و سیاست‌های سرزمینی

۵-۱- راهبردهای کلان، سیاست‌های سرزمینی و تعیین اولویت‌های موضوعی و موضوعی توسعه

نظام سکونتگاهی

جدول ۷: ماتریس تحلیل عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت

ضعف	قوت
W1. تمرکزگرایی و رشد بی‌رویه مناطق کلان-شهری	S1. سلسله‌مراتب نزدیک به حد استاندارد نظام سکونتگاهی در سال ۱۳۹۵
W2. توزیع بیش از ۴۵ درصد از جمعیت شهرنشین کشور در ۱۸ کلان‌شهر کشور	S2. روند رو به تعدیل پدیده ماکروسفالی (نخست شهری) طی چند دهه اخیر
W3. خالی از جمعیت ماندن نواحی با قابلیت توسعه سکونتگاه‌های شهری	S3. کاهش شکاف جمعیتی بین سکونتگاه‌های شهری رده بالای کشور
W4. تراکم پایین جمعیتی در نواحی فلات مرکزی و کویری ایران	S4. رشد مثبت جمعیت در برخی استان‌های مرزی
W5. تعداد بسیار زیاد شهرهای زیر ده هزار نفر جمعیت (بیش از ۷۰۰ شهر)	S5. تصویب نخستین طرح آمایش منطقه‌ای در شورای عالی آمایش سرزمین
W6. تراکم پایین جمعیتی نیمه شرقی و جنوبی کشور	S6. موقعیت مناسب سکونتگاه‌های مرزی در ارتباط با کشورهای همسایه برای توسعه منطقه‌ای
W7. توزیع نامناسب سکونتگاه‌های شهری در پهنه سرزمین	S7. نگاه مثبت سران نظام در خصوص توسعه جزایر راهبردی و جنوبی کشور
W8. خالی شدن برخی مناطق مرزی کشور از جمعیت و به خطر افتادن امنیت کشور	S9. شکل‌گیری عملکرد غالب خدماتی در روستاهای مرزی
W9. رشد سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشینی در کلان‌شهرهای کشور	S10. رشد جمعیت روستاهای مناطق مرزی
W10. ساخت و ساز غیرمجاز و پراکنده‌رویی در اراضی حاصلخیز پیرامون کلان‌شهرها و شهرهای بزرگ	S11. همبستگی برخورداری از راه و نقش‌پذیری پهنه‌های روستایی با عملکرد غالب صنعتی
W11. ضعف زیرساختی و عدم امکان توسعه سکونتگاه‌های شهری در نیمه شرقی و مرکزی	S12. انطباق پهنه‌های شهری با نقش غالب صنعتی بر کریدورهای جاده‌ای کشور
W12. رشد منفی تعداد زیادی از سکونتگاه‌های شهری زیر ۱۰۰ هزار نفر جمعیت	S13. همبستگی پهنه‌های شهری با نقش غالب خدماتی با برخورداری از راه
W13. مهاجرت‌های بی‌رویه به مراکز استان‌ها	S14. توزیع فضایی نسبتاً متعادل کانون‌های خدماتی سطح ۲
W14. کاهش جمعیت روستاهای کوچک	S15. همبستگی استقرار سکونتگاه‌های ساحلی شمالی و جنوبی بر کریدور ارتباطات ساحلی
W15. عدم تعادل در توزیع فضایی سکونتگاه‌های روستایی	S16. شکل‌گیری عملکرد غالب کشاورزی در روستاهای شرقی و غربی کشور
W16. خالی شدن آبادی‌ها و سکونتگاه‌های پراکنده	S17. تراکم بالای جمعیت و کانون‌های روستایی در پهنه ساحلی شمال کشور
W17. عدم تعادل میان جمعیت روستایی و برخورداری از مکان‌های مرکزی	S18. تمرکز فرصت‌های نوآوری و زیرساخت‌های ارتباطی و خدماتی در تهران
W18. افزایش تعداد روستا - شهرها و تبدیل روستا به شهر در مناطق شهر-بنیان و مناطق کلان‌شهری	
W19. ضعف مکان‌های مرکزی روستایی در مناطق شرقی و جنوبی	

<p>W19. توزیع نامناسب پهنه‌های شهری با نقش غالب خدماتی</p> <p>W20. ارتباط ضعیف میان مراکز خدمات‌رسانی شهری منطقه‌ای و ناحیه‌ای</p> <p>W21. ضعف پهنه‌های شهری چند نقشی در مقایسه با نقش‌های خدماتی و بازرگانی</p> <p>W22. عدم انطباق نقش و عملکرد شهرهای کشور</p> <p>W23. عدم انطباق تخصص‌های منطقه‌ای و روابط عملکردی میان مناطق</p> <p>W24. تک مرکزی بودن نظام سلسله‌مراتب خدماتی کشور</p> <p>W25. ضعف سلسله‌مراتب نظام خدماتی کشور</p> <p>W26. عدم تعادل در توزیع فعالیت‌های خدماتی شهرهای کشور</p>		
<p>W1,W2,W3-O1: تمرکززدایی از مناطق کلان‌شهری از طریق توسعه شهرهای میانی کشور به‌عنوان مراکز ثقل جدید توزیع جمعیت</p> <p>W3,W4-O2,O3: ایجاد و توسعه شهرهای جدید در نواحی با قابلیت توسعه شهری به‌ویژه در نیمه شرقی و سواحل مکران</p> <p>W3,W4-O2,O3: استقرار جمعیت در نواحی مستعد و افزایش سهم جمعیت و فعالیت در مناطق کم‌تراکم با اولویت مناطق شرقی و جنوبی کشور (سواحل مکران و جزایر)</p> <p>W3-O3: ایجاد انسجام مناسب در توزیع فضایی و سلسله‌مراتب سکونتگاه‌های شهری کشور</p> <p>W3,W4,W6,W7-O2,O5: باز توزیع فضایی و جغرافیایی جمعیت، متناسب با ظرفیت زیستی با تأکید بر تأمین آب با هدف توزیع متعادل و کاهش فشار جمعیتی</p> <p>W12-O2: تقویت زیرساخت‌ها و شبکه‌های زیربنایی با اولویت نواحی شرقی و جنوبی کشور به‌منظور ایجاد توازن و تعادل منطقه‌ای</p> <p>W20-O1: تقویت روابط عملکردی میان شهرهای میانی (سطح ۲ و سطح ۳)</p> <p>W23-O14: ارتقاء ظرفیت‌های رقابت‌پذیری منطقه‌ای استان‌های واجد مزیت رقابتی با تأکید بر رشد درونزا و تخصص‌های منطقه‌ای و توانمندسازی نیروی کار</p> <p>W23,W24-O14,O15: تقویت ارتباط صنعت و دانشگاه با تأکید بر تأسیس رشته‌های دانشگاهی، قطب‌های تخصصی علمی-پژوهشی، مراکز رشد، شرکت‌های دانش‌بنیان و پارک‌های علم و فناوری و در استان‌های واجد ظرفیت شکل‌گیری مناطق خلاق</p> <p>W21-O13, O14: تقویت نقش چند عملکردی شهرهای میانی در راستای ارتقا جایگاه آنها در سطح ناحیه‌ای</p>	<p>S4-O4: استفاده از قابلیت‌ها و مزیت‌های مناطق مرزی کشور در جهت افزایش جمعیت این مناطق</p> <p>S5-O3: افزایش جمعیت در سواحل مکران از طریق ایجاد سکونتگاه‌های شهری جدید</p> <p>S6-O1,O5: طبقه‌بندی شبکه سکونتگاهی شهری کشور در سه لایه پیرامونی (مراکز استان‌های مرزی کشور به‌عنوان مراکز راهبردی)، مرکزی (مراکز منتخب مناطق ۹ گانه به‌عنوان مراکز راهبردی) و میانی (مراکز استان‌ها و شهرهای برخوردار از توانمندی و یا استقرار در موقعیت‌های مناسب)</p> <p>S7-O6: تقویت زمینه‌های اسکان جمعیت بیشتر و گسترش فعالیت‌های اقتصادی در جزایر خلیج فارس با تأکید بر تقسیم کار متناسب با ظرفیت‌ها و توان محیطی، بازاریابی تعاملات با قلمروهای خشکی مجاور و تمهید ترتیبات توسعه پایدار و متوازن در آنها به‌ویژه در جزایر راهبردی</p> <p>S15-O16: ارتقا نقش و جایگاه شهرهای با مقیاس ملی و منطقه‌ای در شبکه شهری کشور</p> <p>S15-O9,O10,O16: تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی روستاها در مناطق فاقد نقش‌ها و عملکردهای چندگانه روستایی به دلیل رفع مشکل اشتغال فصلی و جلوگیری از مهاجرت</p> <p>S17-O7,O8,O12: توسعه فعال روستا محور در مناطق شمالی و جنوبی با تأکید بر تقویت ظرفیت‌های خدماتی فرا روستایی</p> <p>S11, S16-O10: شناسایی و تقویت روستاهای با عملکردها و تولیدات خاص (کشاورزی و غیر کشاورزی از قبیل صنایع دستی، مشاغل خانگی، گردشگری، صنعتی، خدمات بین راهی و...)</p> <p>S11-O11: ارتقا جایگاه مرکزیت روستاهای واقع در کریدور شرقی- غربی کشور</p>	<p>O1. امکان توسعه شهرهای میانی کشور</p> <p>O2. امکان ایجاد و توسعه شهرهای جدید در اراضی با توان مناسب برای توسعه شهری</p> <p>O3. امکان توسعه سواحل مکران بر اساس مصوبه شورای عالی آمایش سرزمین در سال ۱۳۹۸</p> <p>O4. امکان بهره‌مندی قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی مناطق مرزی در همسایگی با کشورهای مجاور</p> <p>O5. امکان تقسیم فضای سکونتگاهی کشور به سه لایه با توجه به موقعیت سکونتگاه‌ها در مناطق مرزی، مناطق مرکزی و مناطق میانی</p> <p>O6. امکان توسعه جزایر راهبردی با توجه به موقعیت مناسب ملی و بین‌المللی</p> <p>O7. روند تقویت روستاهای نوار ساحلی شمالی کشور</p> <p>O8. ظرفیت توسعه روستاهای مناطق ساحلی شمالی و جنوبی</p> <p>O9. ظرفیت توسعه روستاهای مناطق شهری با عملکرد صنعتی</p> <p>O10. امکان توسعه مناطق روستایی با عملکردهای خاص (تولیدات کشاورزی خارج از فصل، مناطق بیلاقی- عشایر و...)</p> <p>O11. ظرفیت توسعه روستاهای مستقر بر مسیر کریدورهای اصلی ارتباطی شمالی- جنوبی و شرقی- غربی کشور</p>

<p>7-O3-O16: ارتقا جایگاه شهرهای پهنه جنوبی و جنوب شرقی کشور در سلسله‌مراتب نظام شهری کشور</p> <p>18-O15: ظرفیت‌سازی برای نقش‌پذیری تهران در شبکه شهرهای جهانی</p> <p>13-O16: تقویت نقش ملی و فراملی کلان‌شهرهای واجد مزیت‌های رقابتی و مناطق خلاق</p>	<p>02. ظرفیت شکل‌گیری مهاجر معکوس در استان‌های شمالی</p> <p>03. ظرفیت شکل‌گیری الگوی فعالیتی چند نقشی در پهنه مرکزی و شمالی کشور؛</p> <p>04. توزیع فضایی استان‌های دارای ظرفیت ایجاد و توسعه مناطق خلاق</p> <p>05. تمرکز فرصت‌های رقابت‌پذیری منطقه‌ای در استان تهران</p> <p>06. تعدد کانون‌های سکونتگاهی با ظرفیت عملکرد ملی و فراملی</p>	<p>02. ظرفیت شکل‌گیری مهاجر معکوس در استان‌های شمالی</p> <p>03. ظرفیت شکل‌گیری الگوی فعالیتی چند نقشی در پهنه مرکزی و شمالی کشور؛</p> <p>04. توزیع فضایی استان‌های دارای ظرفیت ایجاد و توسعه مناطق خلاق</p> <p>05. تمرکز فرصت‌های رقابت‌پذیری منطقه‌ای در استان تهران</p> <p>06. تعدد کانون‌های سکونتگاهی با ظرفیت عملکرد ملی و فراملی</p>
<p>13-T2: ماندگاری جمعیت در شهرهای کوچک و نواحی روستایی و کاهش روند مهاجرت به کلان-شهرها و شهرهای پرتراکم</p> <p>1,9,13-T3: ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامون شهرها، به‌ویژه کلان‌شهرها</p> <p>15, 17, 19- T4, T6: تقویت مکان‌های مرکزی روستایی با تأکید بر نیمه جنوبی و شرقی کشور،</p> <p>16, 14- T4, T6: تقویت ظرفیت‌های تولیدی با تأکید بر کارآفرینی روستایی و در مناطق با شدت بالای متروک، حاشیه‌ای و یا تخلیه روستایی</p> <p>16-T4, T6: زمینه‌سازی اجتماعی، فرهنگی و زیرساختی در راستای الگوی سکونت روستا-شهری و فعالیت روستایی در پهنه‌های روستایی پراکنده و کوچک (در خطر تخلیه و مهاجرت)</p> <p>18-T5: توسعه و توانمندسازی روستاهای مناطق کلان‌شهری</p> <p>24, 25, 26- T84: تعادل‌بخشی به شبکه شهری کشور با تغییر الگوی تک مرکزی به شبکه‌ای-خوشه‌ای</p> <p>12, 19, 5- T9: تقویت نقش خدماتی-تولیدی شهرهای کوچک در راستای نگهداشت جمعیت</p>	<p>4-T1: ارتقای امنیت مناطق مرزی کشور با تشویق به رشد سکونتگاه‌های شهری موجود و ایجاد سکونتگاه‌های جدید در مناطق مرزی</p> <p>9-S10-T1: تقویت الگوی یکپارچه شهری-روستایی در مناطق مرزی</p> <p>14-T8: تقویت شهرهای سطح دو در راستای تعدیل مرکزیت مطلق شهر تهران در شبکه شهری کشور</p> <p>7-S15-T7: تقویت سطح خدماتی شهرهای پهنه جنوبی و جنوب شرقی کشور متناسب با ظرفیت جمعیت‌پذیری پیش‌بینی شده برای آن</p>	<p>1. خالی شدن برخی مناطق مرزی کشور از جمعیت و به خطر افتادن امنیت کشور</p> <p>2. امکان تخلیه سکونتگاه‌های شهری کوچک در کشور</p> <p>3. افزایش فقر و کاهش امنیت در سکونتگاه‌های غیررسمی، به‌ویژه در حاشیه کلان‌شهرهای کشور</p> <p>4. خطر حاشیه‌ای شدن نواحی روستایی بخش‌های مرکزی و جنوب شرقی</p> <p>5. روند فزاینده تغییر نقش روستاهای اطراف کلان‌شهرها و مراکز استان‌ها از کارکرد تولیدی به خوابگاهی</p> <p>6. تأثیر عامل دافعه روستایی در مهاجرت روستاهای جنوبی و مرکزی کشور</p> <p>7. جدافتادگی فضایی پهنه‌های جنوب شرقی و غربی کشور</p> <p>8. امکان تشدید شکاف میان سطوح بالا و میانی سلسله‌مراتب خدمات‌رسانی شهرهای کشور</p> <p>9. تعدیل نقش بازرگانی و چند نقشی پهنه‌های شهری ساحلی در مقابل نقش خدماتی</p>

پهنه

بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته در نظام سکونتگاهی و نحوه توزیع جمعیت در سرزمین، مزیت‌ها و فرصت‌های تغییر در سرزمین را می‌توان در قالب راهبردهای زیر دسته‌بندی کرد:

تمرکز دایی از مناطق کلانشهری از طریق توسعه شهرهای میانی کشور به عنوان مراکز ثقل جدید توزیع جمعیت

ایجاد و توسعه شهرهای جدید در نواحی با قابلیت توسعه شهری به ویژه در نیمه شرقی و سواحل مکران

استقرار جمعیت در نواحی مستعد و افزایش سهم جمعیت و فعالیت در مناطق کم‌تراکم با اولویت مناطق شرقی و جنوبی کشور (سواحل مکران و جزایر راهبردی)

انسجام بخشی توزیع فضایی و سلسله‌مراتب سکونتگاه‌های شهری کشور

تقویت زیرساخت‌ها و شبکه‌های زیربنایی با اولویت نواحی شرقی و جنوبی کشور به منظور ایجاد توازن و تعادل منطقه‌ای

افزایش جمعیت مناطق مرزی با استفاده از قابلیت‌ها و مزیت‌های این مناطق در حوزه پیوندهای ملی و فراملی

تقویت ماندگاری جمعیت در شهرهای کوچک و نواحی روستایی

مهار رشد سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامون شهرها به ویژه کلان شهرها از طریق به‌کارگیری مزیت‌های نسبی و رقابتی در پهنه‌های روستایی

انطباق نقش و کارکرد شهرهای دارای مقیاس فراملی، ملی و منطقه‌ای در شبکه شهری کشور

تنوع بخشی به فعالیت‌های اقتصادی روستاها در مناطق فاقد نقش و عملکردهای چندگانه روستایی

تقویت روستاهای با عملکردها و تولیدات خاص (کشاورزی و غیرکشاورزی از قبیل صنایع دستی، مشاغل خانگی، گردشگری، صنعتی، خدمات بین راهی و...)

تقویت مکان‌های مرکزی روستایی با تأکید بر نیمه جنوبی و شرقی کشور
ارتقا سطح خدماتی شهرهای پهنه جنوبی و جنوب شرقی کشور در سلسله‌مراتب نظام شهری کشور
ظرفیت‌سازی برای نقش‌پذیری تهران در شبکه شهرهای جهانی
تقویت نقش ملی و فراملی کلانشهرهای واجد مزیت‌های رقابتی و مناطق خلاق
تقویت روابط عملکردی میان شهرهای بزرگ و میانی (سطح ۲ و ۳)
تقویت نقش چند عملکردی شهرهای میانی در راستای ارتقا جایگاه آنها در سطح ناحیه‌ای
تقویت شهرهای سطح دو در راستای تعدیل مرکزیت شهر تهران در شبکه شهری کشور
تقویت ظرفیت‌های تولیدی با تأکید بر کار آفرینی روستایی و در مناطق با شدت بالای متروک، حاشیه‌ای و نا تخلیه روستایی
تعادل بخشی به شبکه شهری کشور با تغییر الگوی تک مرکزی به شبکه‌ای - خوشه‌ای
تقویت کریدورهای حمل و نقل میان مراکز سکونتگاهی دارای پیوندهای قوی
تقویت پیوندهای میان استان‌های شمال غربی و غربی

۵-۲- سیاست‌های سرزمینی در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت

- افزایش جمعیت شهرهای میانی
- محدود کردن رشد شهرهای مادر در مناطق کلان‌شهری کشور
- بالا بردن هزینه زندگی در کلان‌شهرهای کشور
- بالا بردن سطح خدماتی شهرهای با جمعیت ۱۰۰-۵۰۰ هزار نفر در سطح سرزمین
- استفاده از قابلیت‌های موجود در شهرها برای توسعه منطقه‌ای
- ایجاد شهرهای جدید نسل جدید در مناطق دارای تراکم جمعیتی پایین
- هدایت جریان‌های مهاجرت جویای کار و فعالیت به مناطق شرقی و جنوبی کشور
- استفاده از مزیت‌ها در سواحل مکران و جزایر راهبردی
- استفاده از الگوی چندمرکزی خوشه‌ای برای توزیع جمعیت و فعالیت در کشور
- توزیع مکان‌های مرکزی شهری در سطح سرزمین
- شهرنشینی منطقه‌محور
- تقویت زیرساخت‌ها و شبکه‌های زیربنایی در نواحی شرقی و جنوبی کشور
- تقویت کریدورهای ارتباطی شرق-غرب، شمال-جنوب و شمال غرب-جنوب غرب
- استفاده حداکثری از برنامه بین‌المللی One Belt- One Road
- ایجاد و تقویت همکاری‌های میان مرزی با دولت‌های همسایه برای توسعه مناطق مرزی کشور

- تغییر نگاه به خطوط مرزی از یک دیوار بلند به فرصتی برای رشد روابط بین‌المللی و توسعه منطقه‌ای
- تقویت مبادی مرزی هم از منظر ارتباط با کشورهای همسایه و هم از منظر زیرساختی
- هدایت جریان سرمایه ناشی از مبادلات مرزی برای ایجاد زیرساخت‌ها و تقویت تولیدات محلی
- ظرفیت‌سازی توسعه فعالیت‌های اقتصادی با استفاده از کاربست مزیت‌های موجود در مناطق مرزی
- توزیع خدمات شهری و روستایی
- توسعه بوم‌گردی در نواحی روستایی دارای مزیت رقابتی
- استقرار سلسله‌مراتب مطلوب فضایی در نظام سکونتگاهی روستایی کشور
- توسعه نظام سکونتگاهی روستا-شهرمحور
- افزایش بازده مقیاس در مناطق روستا-محور با تأکید بر خوشه‌های روستایی با محوریت تولیدات کارگاهی، صنعتی، صنایع دستی و مشاغل خانگی
- تسهیل فرایند اعطای تسهیلات روستایی
- تحدید محدوده سکونتگاه‌های غیررسمی برای مقابله با رشد لجام‌گسیخته سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهرهای ۱۸ گانه
- ارتقاء سطح خدماتی شهرهای دارای نقش فراملی، ملی و منطقه‌ای
- تقویت زیرساخت‌های حمل و نقل ملی شهرهای سطح یک
- ایجاد شبکه یکپارچه درون منطقه‌ای
- استقرار خدمات برتر فرامنطقه‌ای متناسب با نقش شهرهای در شبکه شهری
- احیا و حمایت از فعالیت زنان و مشاغل خانگی
- استقرار و توسعه فعالیت‌های صنعتی و کارگاهی پاک در مناطق روستایی
- تقویت نقش خدماتی روستاهای مرکزی و بزرگ
- تعریف نقش و عملکرد خاص برای روستاهای دارای مزیت نسبی و رقابتی
- ظرفیت‌سازی فعالیت‌های خاص و مزیت‌های رقابتی مناطق روستایی
- ساماندهی شبکه راه‌های روستایی با تأکید بر تقویت دسترسی به مکان‌های مرکزی روستایی
- استقرار خدمات برتر روستایی در مکان‌های مرکزی تناسب با ضوابط طرح منظومه‌های روستایی
- طرح شهرهای زابل، زاهدان، کنارک و قشم به‌عنوان شهرهای سطح ۲ خدماتی و بندرعباس به‌عنوان سطح ۱ خدماتی
- توسعه نظام سکونتگاهی شهر محور (با تأکید بر پهنه جنوبی و جنوب شرقی)
- تکوین روابط مکمل شهری با تأکید بر خدمات تخصصی
- کاهش محدودیت‌های بین‌المللی در راستای اتصال به شبکه اقتصاد جهانی

- حمایت از استقرار صنایع و شرکت‌های دانش‌بنیان
- زمینه‌سازی در راستای تقویت پیوندهای بین‌المللی
- تعریف نقش فراملی برای کلان‌شهرها متناسب با تقسیم کار ملی و تخصص‌های منطقه‌ای
- تکوین و تقویت تخصص‌های منطقه‌ای
- تقویت زیرساخت‌های ارتباطی ملی و فراملی مناطق رقابت‌پذیر
- تقویت زیرساخت‌های حمل و نقلی مناطق رقابت‌پذیر
- تقویت شبکه شهری با تأکید بر خوشه‌های دانشی
- جذب سرمایه‌های خارجی و داخلی
- توزیع فضایی مطلوب شهرهای سطح ۲ و ۳ در جهت رعایت سلسله‌مراتب خدماتی در کشور
- توسعه نظام سکونتگاهی شهر محور (تأکید بر توزیع فعالیت‌ها و خدمات مکمل در مناطق شهری)
- تنوع شهری
- ارتقاء شهرهای مشهد، بندرعباس، شیراز، اصفهان، اهواز، کرمانشاه و تبریز به سطح ۱ خدماتی در کنار پایتخت
- استقرار خدمات برتر منطقه‌ای در شهرهای سطح ۱ و ۲ (مقیاس ملی و منطقه‌ای)
- استفاده از مزیت‌های نسبی و رقابتی سکونتگاه‌های روستایی برای ایجاد ظرفیت‌های تولیدی
- میکروکارآفرینی و توانمندسازی زنان روستایی
- حمایت‌های اقتصادی- رفاهی خرد با تأکید بر تولید دولتی یا جذب سرمایه‌گذار خصوصی
- مسئولیت اجتماعی روستاها
- ایجاد مناطق روستایی همکار
- توزیع جغرافیایی مناسب شهرهای سطح یک در پهنه سرزمین
- ارتقاء برخی شهرهای نیمه شرقی و جنوبی کشور به سطح یک و دو
- ظرفیت‌سازی در راستای ایجاد شبکه حمل و نقل یکپارچه
- توزیع خدمات برتر ملی در شهرهای سطح یک پیشنهادی
- تمرکززدایی فعالیت‌های برتر از شهر تهران
- تقویت و ارتقای اقتصاد آبی و دریامحور با تأکید بر پایداری اکولوژیک
- بهره‌گیری از قابلیت‌های اقتصاد دریامحور و ترانزیت‌محور با توجه به موقعیت ویژه استان
- بهبود نظام حمل‌ونقل و ایجاد یکپارچگی، تنوع و دربرگیرندگی
- توسعه و تجهیز فرودگاه‌ها بر اساس ارتقاء پیوندهای ملی- بین‌المللی
- اتصال ناوگان حمل و نقل ریلی و جاده‌ای به مراکز انبوه بار

- برنامه ریزی و مدیریت حمل و نقل ریل پایه
- احداث و تجهیز زیرساخت های مورد نیاز (فیزیکی، مالی و ...) جهت تقویت همکاری های لجستیکی در کانون های واجد پیوندهای ارتباطی
- بهره گیری کارآمد و بهینه از ظرفیت های کنونی بنادر و مناطق آزاد
- تقویت روابط و پیوندهای بین مناطق آزاد تجاری- صنعتی و صنایع استان ها
- ارتقای نقش ترانزیتی و توسعه بنادر و پسکرانه های آن
- گسترش تجارت خارجی با استفاده از معافیت های مناطق آزاد

۵-۳- اولویت های موضوعی و موضعی در حوزه نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت

- ارتقاء شهرهای با جمعیت ۲۵۰-۵۰۰ هزار نفر به کلان شهر
- طرح تثبیت و ساماندهی محدوده کلان شهرهای کشور
- امکان سنجی افزایش مالیات، عوارض نوسازی، حمل و نقل، سوخت و جرائم راهنمایی و رانندگی در کلان-شهرهای کشور
- استقرار خدمات برتر در شهرهای ۱۰۰ تا ۵۰۰ هزار نفر جمعیت
- شناسایی شهرهای با قابلیت رشد و پشتیبانی توسعه منطقه ای در نیمه شرقی و جنوبی سرزمین
- امکان سنجی و مکان یابی شهرهای جدید در نیمه شرقی و منطقه مکران
- شناسایی مبدأ و مقصد جریان های عمده مهاجرت و امکان سنجی هدایت آنها به نیمه شرقی و جنوبی کشور
- امکان سنجی تبدیل مزیت ها به فرصت های توسعه منطقه ای در سواحل مکران و جزایر راهبردی
- تبیین نظام مدیریت منطقه ای
- طرح تدوین ضوابط استقرار سلسله مراتب خدمات شهری محلی، ناحیه ای و منطقه ای به تفکیک مناطق نه گانه
- احداث آزادراه در کریدورهای شمال شرقی- جنوب شرقی و شمال غربی- جنوب غربی
- تکمیل و توسعه راه آهن سراسری شمال غرب به جنوب غرب (اتصال مرز ترکیه به سواحل جنوبی کشور)
- تکمیل و توسعه راه آهن سراسری مشهد- تهران- همدان- کرمانشاه و سنندج و اتصال آن به عراق
- عقد معاهده ها و توافقنامه های بین المللی با کشورهای همسایه در زمینه همکاری های میان مرزی با محوریت مراکز استان های مرزی
- شناسایی پروژه های مشترک مرزی در تمامی مناطق مرزی با قابلیت همکاری بین المللی (پروژه ملی با همکاری استانداری های مناطق مرزی کشور)
- طرح جامع شناسایی مرزهای رسمی و غیررسمی و چگونگی مدیریت و برقراری ارتباطات فرامرزی با کشورهای همسایه

- توسعه زیرساختی مبادی مرزی برای ارتباط با کشورهای همسایه
- تبیین سازوکار قانونی برای احداث مراکز بازاری روستایی نوین
- احیا و باززنده‌سازی اسکله‌های محلی در راستای توانمندسازی جوامع محلی
- اعطای تسهیلات اشتغال‌زائی ویژه مناطق مرزی
- استقرار خدمات ناحیه‌ای در شهرهای کوچک و میانی مرزی
- طرح ملی شناسایی محورهای گردشگری روستایی
- اجرای نظام سطح‌بندی روستایی در سه سطح حوزه، مجموعه و منظومه
- طرح شناسایی شبکه‌های روستایی و روستایی- شهری مکمل یا همکار با هدف توزیع فعالیت‌ها و خدمات مختلف در مکان‌های مرکزی، روستا شهرها و شهرهای کوچک در یک پهنه روستا- شهری
- استقرار خدمات پایه (شامل خدمات بهداشتی و درمانی مراکز آموزشی در پایه‌های مختلف، مراکز تفریحی و فرهنگی، زیرساخت‌های انرژی، زیرساخت‌های ارتباطی و...) در مکان‌های مرکزی روستایی و شهرهای کوچک
- طرح شناسایی و استقرار صنایع روستایی (با تأکید بر صنایع تبدیلی و تکمیلی تولیدات روستایی و ارائه مدل کسب‌وکار و راهبری آن)
- شناسایی مبدأ و مقصد جریان‌های عمده متقاضی ساکن در محدوده‌های اسکان غیررسمی و برنامه‌ریزی برای افزایش انگیزه ماندگاری در مبدأ
- طرح شناسایی محدوده دقیق و جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی موجود کشور
- ایجاد خدمات برتر منطقه‌ای در شهرهای دارای نقش فراملی، ملی منطقه‌ای
- احداث پایانه‌های اتوبوس‌رانی سطح ۱ در شهرهای سطح ۱ (در صورت عدم وجود)
- احداث فرودگاه‌های با عملکرد فراملی (در صورت عدم وجود)
- اتصال به شبکه راه‌آهن سراسری (در صورت عدم وجود)
- طراحی شبکه یکپارچه بزرگراهی کشور متصل‌کننده شهرهای سطح ۱
- طراحی شبکه یکپارچه درون منطقه‌ای با اتصال‌دهنده کانون‌های سطح ۲ به سطح ۱ هر حوزه
- احداث زیرساخت‌های مبادله کالا و مسافر بین‌المللی در شهرهای سطح ۱ و ۲ ساحلی (بندر، اسکله، گمرکات، پایانه‌های مرزی و...) - (در صورت عدم وجود)
- احداث زیرساخت‌های اقامتی، رفاهی و خدماتی شهرهای واجد نقش فراملی (در صورت عدم وجود)
- طرح تدوین ضوابط استقرار سلسله‌مراتب خدمات شهری فرامنطقه‌ای، ملی و فراملی به تفکیک مناطق نه‌گانه
- دستورالعمل تعیین روستاهای تک‌نقشی و تک‌محصولی محور (ذیل طرح منظومه‌های روستایی)
- طرح شناسایی و استقرار صنایع روستایی (با تأکید بر صنایع تبدیلی و تکمیلی تولیدات روستایی و ارائه مدل کسب و کار و راهبری آن)

- طرح حمایت روستایی (تدوین مکانیسم تغییر اعطای وام از تسهیلات بانکی به مشارکت در تولید و اجاره به شرط تملک)
- برنامه پایش استقرار خدمات برتر روستایی در روستاهای بزرگ (با جمعیت بیشتر از ۱۰۰۰ نفر) و مکان‌های مرکزی روستایی (طبق طرح منظومه‌های روستایی)
- طرح شناسایی روستاهای با عملکرد خاص (دارای مزیت نسبی و رقابتی)
- برنامه شناسایی عملکردهای خاص روستایی
- تدوین سازوکار تأمین اعتبار و تسهیلات به ایجاد و توسعه فعالیت‌های خاص و ویژه
- آموزش‌های کارآفرینی و مارکتینگ
- برنامه پایش استقرار خدمات برتر روستایی در روستاهای بزرگ (با جمعیت بیشتر از ۱۰۰۰ نفر) و مکان‌های مرکزی روستایی (طبق طرح منظومه‌های روستایی)
- طرح شناسایی و استقرار صنایع روستایی (با تأکید بر صنایع تبدیلی و تکمیلی تولیدات روستایی و ارائه مدل کسب و کار و راهبری آن)
- تهیه برنامه توسعه راهبردی روستاهای جنوب و جنوب شرقی (با تأکید بر پیش‌بینی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های توسعه آتی این منطقه)
- ایجاد خدمات منطقه‌ای و ناحیه متناسب با جمعیت‌پذیری پیش‌بینی شده برای شهرها
- نقشه راهبردی توسعه شهری دانش‌بنیان منطقه کلان‌شهری خلاق تهران
- احداث مکان‌های ملاقات و فستیوال‌ها
- تأسیس مرکز تجارت جهانی
- تقویت بخش‌های تحقیق و توسعه
- احداث مؤسسات مالی جهانی
- تدوین سازوکار تأمین اعتبار شرکت‌های دانش‌بنیان یا خدماتی با عملکرد بین‌المللی
- برندسازی شهری
- تدوین سازوکار تأمین اعتبار صنایع و شرکت‌های دانش‌بنیان در مناطق رقابت‌پذیر و خلاق
- احداث پارک‌های علم و فناوری تخصصی
- تسهیلات استقرار صنایع با تکنولوژی بالا در مناطق رقابت‌پذیر متناسب
- استقرار و توسعه زیرساخت‌های خدمات دانش‌بنیان در مناطق رقابت‌پذیر و خلاق
- تقویت شبکه‌های حمل و نقل سریع میان کانون‌های مرکزی ملی و فراملی و مناطق رقابت‌پذیر و خلاق
- احداث دانشگاه‌های صنعتی و تخصصی در مناطق رقابت‌پذیری و خلاق
- دانشگاه‌های تخصصی و قطب‌های تکنولوژی
- توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل سریع در مناطق رقابت‌پذیری و خلاق

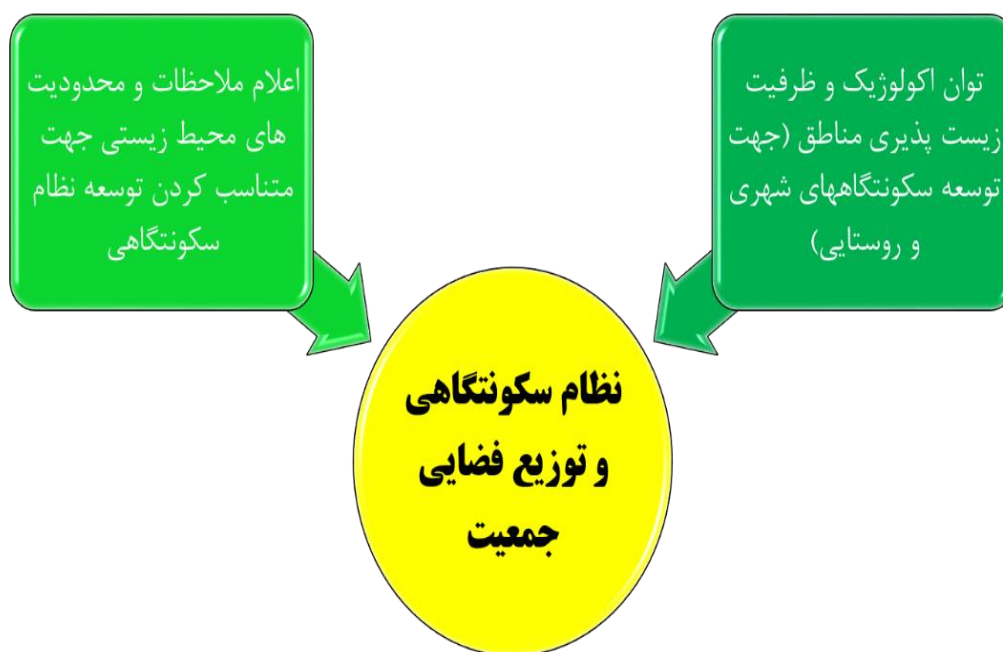
- تبیین نظام مدیریت منطقه‌ای
- برنامه اقتصادی - فضائی تعیین شبکه‌های شهری هم‌افزا درون مناطق عملکردی شش‌گانه پیشنهادی
- حوزه‌های هم‌پیوند شهری گروه پیونده
- تعیین نقش تخصصی برای شهرها در مناطق شامل (بازرگانی، درمانی، خدماتی، بازاری، تفریحی، صنعتی، فستیوال‌ها، هاب‌های حمل و نقلی و...)
- طرح تدوین ضوابط استقرار سلسله‌مراتب خدمات شهری فرامنطقه‌ای، ملی و فراملی به تفکیک مناطق نه‌گانه
- ایجاد یا تکمیل شبکه بزرگراهی مناطق کلان‌شهری و شهرهای سطح ۱
- شناسایی روستاهای دارای مزیت نسبی و رقابتی در کشور
- تبیین سازوکار اجرای یکپارچه طرح‌های اشتغال‌زائی روستایی توسط نهادهای ذی‌مدخل (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، بنیاد علوی، کمیته امداد)
- برگزاری دوره‌های طرح عملی و کارآموزی در روستاها در رشته‌ها دانشگاهی مرتبط
- احداث پروژه‌های دولتی و کسب‌وکارهای خرد توسط دولت در روستاهای کوچک (کمتر از ۲۰ خانوار)
- آسیب‌شناسی طرح‌های تجمیع روستایی و ارائه الگوی جدید
- تمرکززدائی سیاسی - اداری به‌واسطه اعطای نقش‌های ملی و منطقه‌ای به شهرهای سطح ۱ پیشنهادی
- طرح تغییر تقسیمات سیاسی کشوری (با هدف افزایش فرصت‌های سرزمینی استان‌های کشور)
- توسعه زیرساخت‌های حمل و نقلی چندمُدی در مناطق کلان‌شهری و شهرهای سطح ۱
- توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل سریع ریلی در مناطق کلان‌شهری و شهرهای سطح ۱
- ایجاد یا تکمیل شبکه بزرگراهی مناطق کلان‌شهری و شهرهای سطح ۱
- طرح تدوین ضوابط استقرار سلسله‌مراتب خدمات شهری فرامنطقه‌ای، ملی و فراملی به تفکیک مناطق نه‌گانه
- توسعه دریامحور پایدار استان‌های ساحلی
- توسعه شبکه حمل و نقل جهت تقویت پیوندهای ملی و بین‌المللی
- توسعه بنادر و تجهیز مناطق آزاد و ویژه اقتصادی در چارچوب بازرگانی بین‌المللی

۶- ملاحظات و انتظارات متقابل توسعه آتی بخش از سایر بخش‌های هم‌پیوند و الزامات تحقق آنها

برای تحقق چشم‌انداز، اهداف، راهبردها و سیاست‌های فضایی بخش نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت الزامات و انتظاراتی از دیگر بخش‌ها وجود دارد که برحسب ضرورت موارد زیر به صورت نمودار مطرح شده‌اند. لازم به ذکر است که خروجی‌های نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت با ملاحظات و انتظارات از سایر بخش‌ها در مطالعات بخش تلفیق سند ملی آمایش سرزمین مورد بررسی دقیق قرار گرفت و نتیجه این بررسی مجدداً از طرف تیم تلفیق به بخش نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت منعکس شد و تغییرات لازم در محتوا و سازمان فضایی پیشنهادی نظام سکونتگاهی متناسب با تلفیق صورت گرفته انجام شده است.

۶-۱- ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش محیط‌زیست و منابع طبیعی

توان اکولوژیک یکی از ورودی‌های مهم در تحلیل نظام سکونتگاهی سرزمین بوده که در ابتدای مطالعات در نظر گرفته شد. با این وصف، امکان توسعه سکونتگاه‌های شهری و روستایی در افق سند ملی آمایش سرزمین در انتهای مطالعات باید از نظر توان اکولوژیک و ظرفیت زیست‌پذیری مناطق مختلف کشور مورد سنجش واقع شود. جهت متناسب شدن توسعه نظام سکونتگاهی با بخش محیط‌زیست و منابع طبیعی ضرورت دارد که ملاحظات و محدودیت‌های محیط‌زیستی نیز مشخص شوند.

نمودار ۳۱: ملاحظات و انتظارات از بخش محیط‌زیست و منابع طبیعی

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش کشاورزی

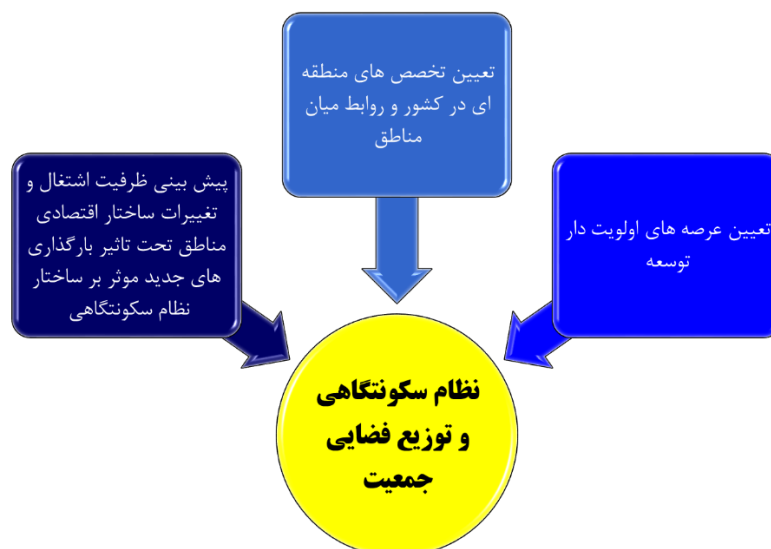
انتظار نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش کشاورزی، تعیین عرصه‌های اولویت‌دار توسعه کشاورزی و ظرفیت‌های بهره‌برداری و اشتغال متناسب با آن است. متناسب با عرصه‌های کشاورزی تعیین شده، شبکه نظام سکونتگاهی و سیاست‌های فضایی در حوزه‌های شهری به‌ویژه روستایی تعیین شده است.

نمودار ۳۲: ملاحظات و انتظارات از بخش کشاورزی

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش صنعت و معدن

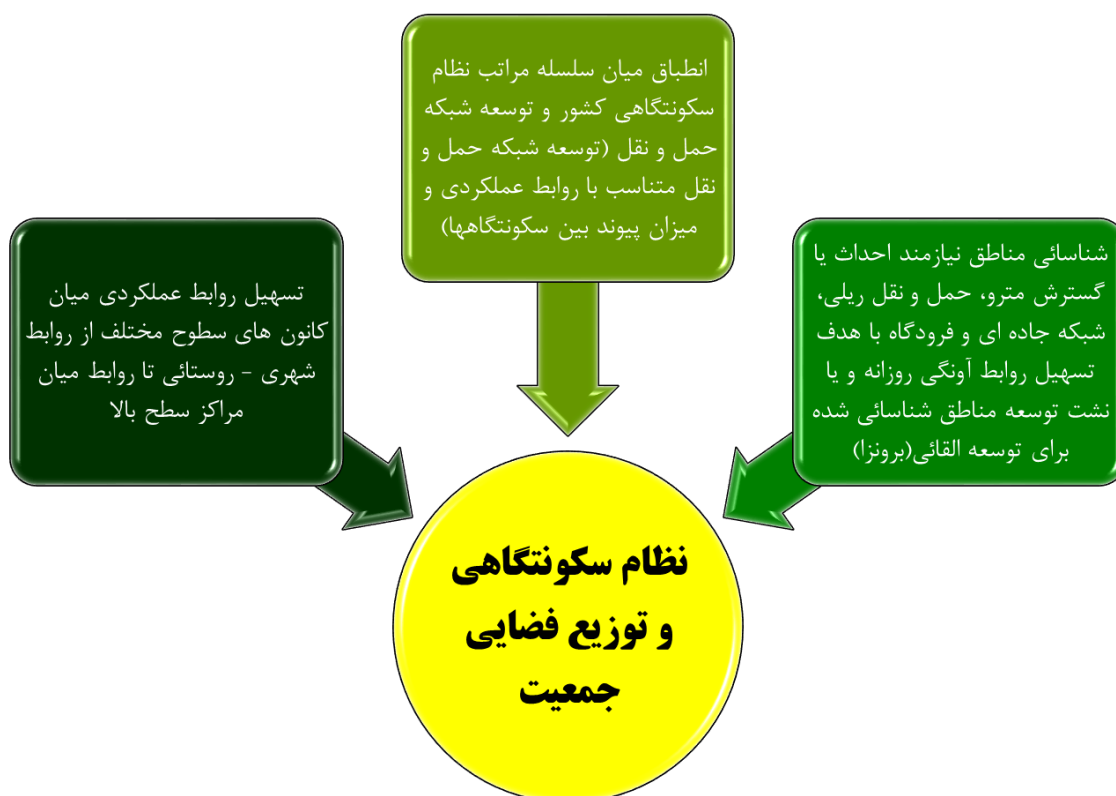
عرصه‌های اولویت‌دار توسعه، تخصص‌های منطقه‌ای در کشور و روابط میان مناطق، پیش‌بینی ظرفیت اشتغال و تغییرات ساختار اقتصادی مناطق تحت تأثیر بارگذاری‌های جدید مؤثر بر ساختار نظام سکونتگاهی، انتظاراتی است که بخش صنعت و معدن در رابطه با نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت باید تأمین کند.

نمودار ۳۳: ملاحظات و انتظارات از بخش صنعت و معدن

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتهای و توزیع فضایی جمعیت از بخش حمل و نقل

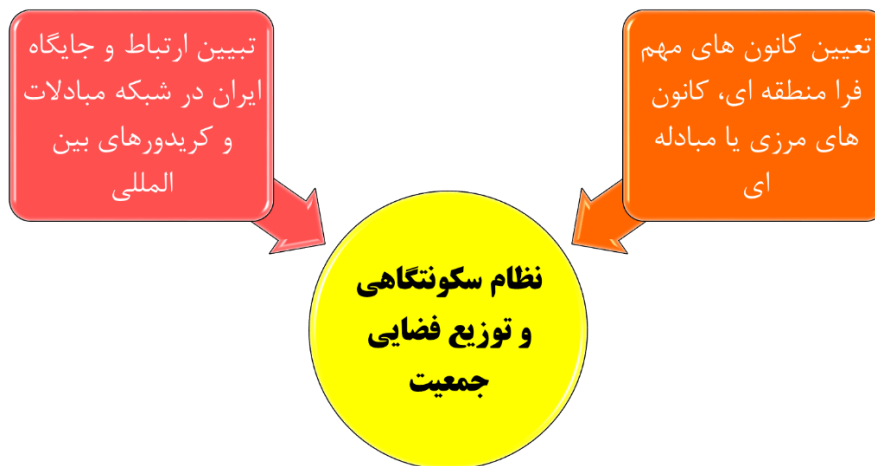
- شناسایی مناطق نیازمند احداث یا گسترش مترو، حمل و نقل ریلی، شبکه جاده‌ای و فرودگاه با هدف تسهیل روابط آونگی روزانه و یا نشت توسعه مناطق شناسایی شده برای توسعه القائی (برونزا)
- انطباق میان سلسله‌مراتب نظام سکونتهای کشور و توسعه شبکه حمل و نقل (توسعه شبکه حمل و نقل متناسب با روابط عملکردی و میزان پیوند بین سکونتهایها)
- تسهیل روابط عملکردی میان کانون‌های سطوح مختلف از روابط شهری - روستایی تا روابط میان مراکز سطح بالا

نمودار ۳۴: ملاحظات و انتظارات از بخش حمل و نقل

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتهای و توزیع فضایی جمعیت از بخش بازرگانی

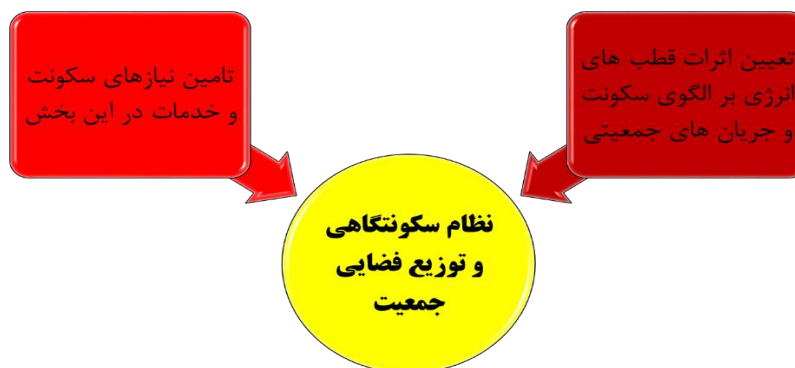
کانون‌های مهم فرامنطقه‌ای، گلوگاه‌های مرزی یا مبادله‌ای و جایگاه ایران در شبکه مبادلات و کریدورهای بین‌المللی از مهم‌ترین انتظارات نظام سکونتهای از بخش بازرگانی است که مشخص شدن این موارد برای تحقق چشم‌انداز نظام سکونتهای بسیار حائز اهمیت است.

نمودار ۳۵: ملاحظات و انتظارات از بخش بازرگانی

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش انرژی

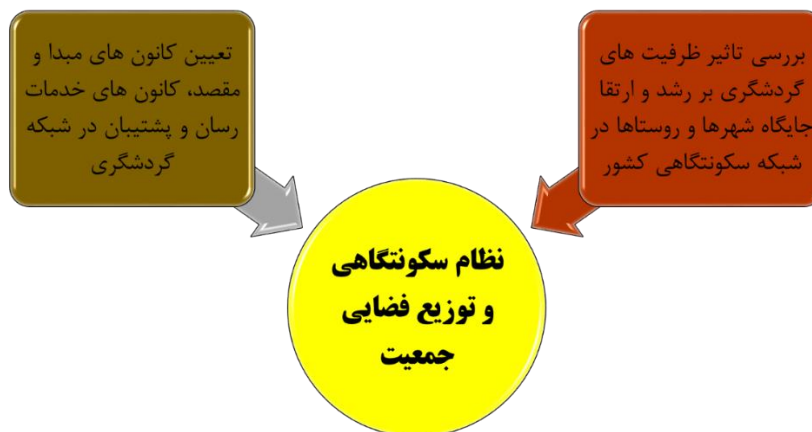
تعیین اثرات قطب‌های انرژی بر الگوی سکونت پیشنهاد شده از سوی بخش نظام سکونتگاهی و همچنین جریان‌های متأثر جمعیتی از انتظارات بخش سکونتگاهی از بخش انرژی است. بسته به پیشنهادهای بخش انرژی برای توسعه قطب‌های انرژی در افق سند ملی آمایش سرزمین ضرورت دارد که این بخش نیازهای سکونت و خدمات مورد نیاز را در این راستا مشخص نماید.

نمودار ۳۶: ملاحظات و انتظارات از بخش انرژی

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش میراث فرهنگی و گردشگری

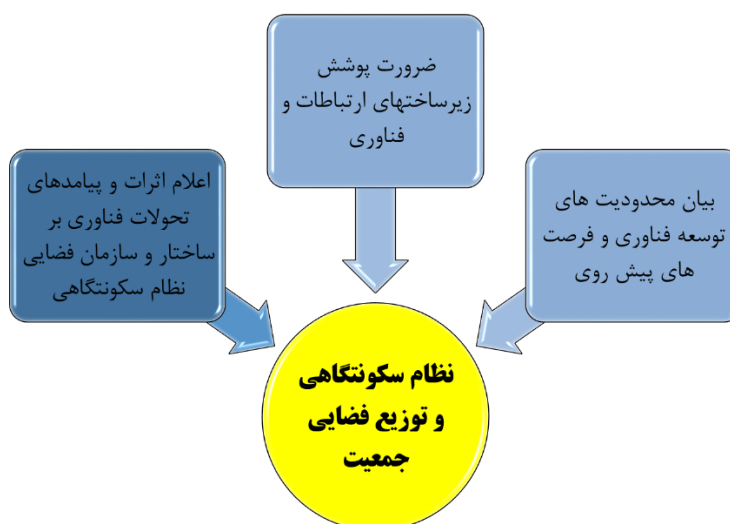
مشخص شدن ظرفیت‌های گردشگری بر رشد و ارتقا جایگاه شهرها و روستاهای کشور یکی از موارد مهمی است که بر شبکه نظام سکونتگاهی کشور در افق سند ملی آمایش سرزمین تأثیرگذار خواهد بود. تعیین کانون‌های مبدأ و مقصد، کانون‌های خدمات‌رسان و پشتیبان در شبکه گردشگری نقش مهمی در سازمان فضایی نظام سکونتگاهی دارند که از انتظارات بخش نظام سکونتگاهی از بخش میراث فرهنگی و گردشگری است.

نمودار ۳۷: ملاحظات و انتظارات از بخش میراث فرهنگی و گردشگری

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش ارتباطات و فناوری اطلاعات

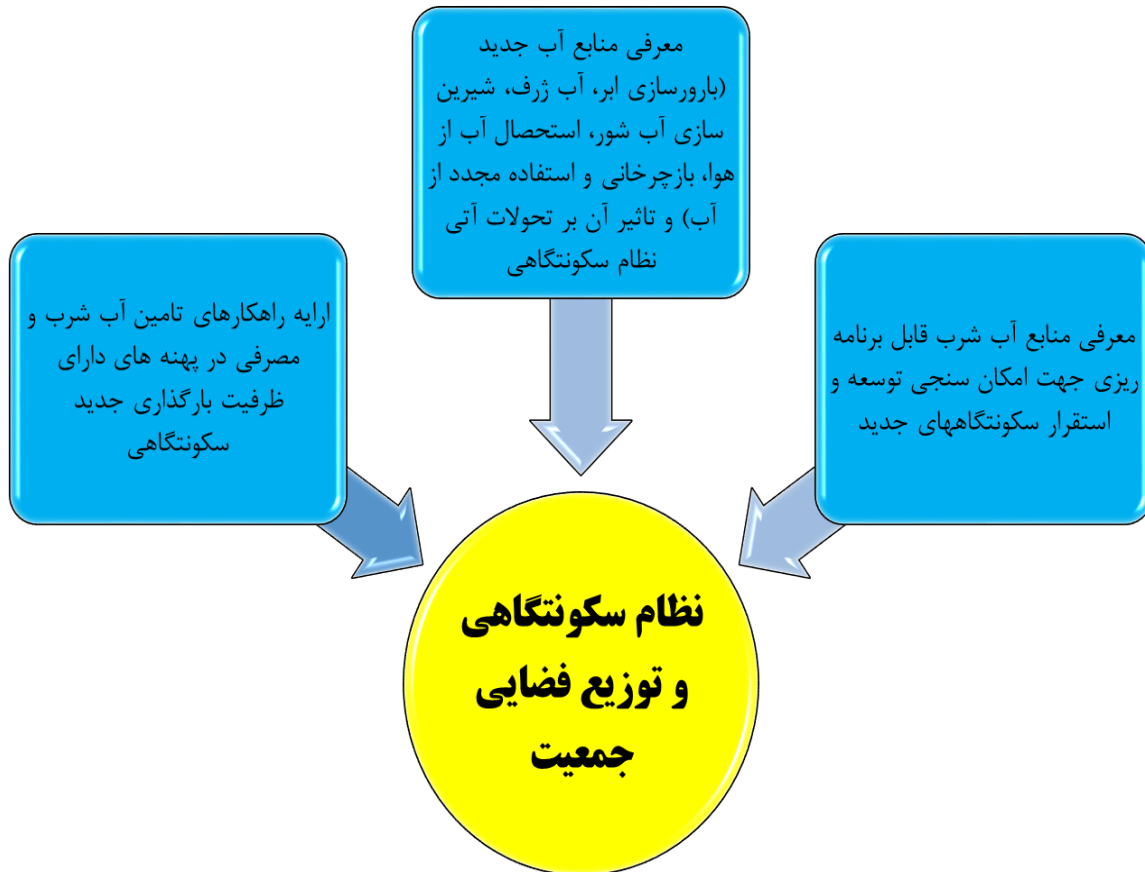
بیان محدودیت های توسعه فناوری و فرصت های پیش رو، ضرورت پوشش زیرساخت های ارتباطات و فناوری و اعلام اثرات و پیامدهای تحولات فناوری بر ساختار و سازمان فضایی نظام سکونتگاهی انتظاراتی است که ضرورت دارد بخش ارتباطات و فناوری اطلاعات به آنها بپردازد.

نمودار ۳۸: ملاحظات و انتظارات از بخش ارتباطات و فناوری اطلاعات

ملاحظات و انتظارات نظام سکونتگاهی و توزیع فضایی جمعیت از بخش آب

معرفی منابع آب شرب قابل برنامه ریزی جهت امکان سنجی توسعه و استقرار سکونتگاه های جدید از مهم ترین انتظارات بخش نظام سکونتگاهی از بخش آب است که در مراحل ابتدایی آب شرب قابل برنامه ریزی در اختیار بخش نظام سکونتگاهی قرار گرفت. معرفی منابع آب جدید (بارورسازی ابر، آب ژرف، شیرین سازی آب شور، استحصال آب از هوا، بازچرخانی و استفاده مجدد از آب) و تأثیر آن بر تحولات آبی نظام سکونتگاهی و همچنین ارائه راهکارهای تأمین آب شرب و مصرفی در پهنه های دارای ظرفیت بارگذاری جدید سکونتگاهی از انتظارات نظام سکونتگاهی از بخش آب است.

نمودار ۳۹: ملاحظات و انتظارات از بخش آب

مجموعه مطالعات پشتیبان تدوین سند ملی آمایش سرزمین

شماره	عنوان
۱	تلفیق مطالعات سند ملی آمایش سرزمین
۲	پیوست ۱: ساختار، تعاریف و انتظارات از سند ملی آمایش سرزمین
۳	پیوست ۲: مدل و فرآیند تلفیق و فرآیند اجرایی مطالعات سند ملی آمایش سرزمین
۴	پیوست ۳: الگوی استقرار مطلوب فعالیت و زیرساخت ها
۵	پیوست ۴: حساسیت اکولوژیکی سرزمین و توازن بهره برداری از آن
۶	پیوست ۵: الگوی نظام سکونتگاهی شبکه‌ای چند سطحی - چند مرکزی - چند عملکردی در افق ۱۴۲۴
۷	بررسی تطبیقی برنامه ریزی فضایی (آمایش سرزمین) در کشورهای منتخب
۸	روند گذشته، وضعیت فعلی و آینده‌نگری جمعیت ایران تا افق ۱۴۲۵
۹	مطالعات ژئوپلیتیک
۱۰	ملاحظات پدافند غیرعامل، امنیتی و دفاعی
۱۱	اطلس نقشه های مخاطرات زمین شناختی
۱۲	ارزیابی توان اکولوژیکی
۱۳	تغییرات اقلیمی (جلد اول - ارزیابی تاثیرات تغییرات اقلیمی)
۱۴	تغییرات اقلیمی (جلد دوم - ارزیابی روند و پیش‌نگری اثرات تغییرات اقلیم در ایران)
۱۵	آینده پیش رو: کلان روندهای حوزه انرژی
۱۶	آینده پیش رو: انقلاب صنعتی چهارم و تحولات فناوری
۱۷	آینده پیش رو: چالش های حکمرانی
۱۸	آینده پیش رو: کلان روند گسترش شهرنشینی و شهرهای آینده
۱۹	آینده پیش رو: کلان روندهای منتخب برای ارزیابی توسعه منطقه ای ایران
۲۰	آینده پیش رو: تولید و اشتغال در افق ۱۴۲۴
۲۱	آینده نگاری موقعیت راهبردی ایران در منطقه و جهان؛ حکمرانی در فضای رقابت جهانی و چشم انداز آن
۲۲	آینده نگاری سرزمین (جلد اول - اهداف بنیادین و چشم انداز)
۲۳	آینده نگاری سرزمین (جلد دوم - سناریونگاری)
۲۴	مروری بر تحولات منطقه بندی فضایی و سیاسی در ایران
۲۵	ارزیابی تغییرات کاربری-پوشش اراضی ایران (۲۰۱۵-۱۹۹۳)
۲۶	محیط زیست و منابع طبیعی
۲۷	مطالعه بخش آب (جلد اول - تحلیل اسناد فرادست)
۲۸	مطالعه بخش آب (جلد دوم - تحلیل وضع موجود)
۲۹	مطالعه بخش آب (جلد سوم - برنامه ریزی و سیاست‌گذاری)
۳۰	اقتصاد کلان
۳۱	صنعت، معدن و بازرگانی (جلد اول - تحلیل اسناد فرادست)
۳۲	صنعت، معدن و بازرگانی (جلد دوم - صنعت و معدن)
۳۳	صنعت، معدن و بازرگانی (جلد سوم - بازرگانی)
۳۴	صنعت، معدن و بازرگانی (جلد چهارم - برنامه ریزی و سیاست‌گذاری)
۳۵	تدوین و تحلیل الگوی داده - ستانده به منظور شناسایی فعالیت های کلیدی وضع موجود استانی
۳۶	مطالعه بخش کشاورزی
۳۷	مطالعه بخش انرژی (جلد اول - تحلیل اسناد فرادست)

مطالعه بخش انرژی (جلد دوم - مطالعه وضع موجود)	۳۸
مطالعه بخش انرژی (جلد سوم - برنامه ریزی و سیاست گذاری)	۳۹
مطالعه بخش حمل و نقل (جلد اول - تحلیل اسناد فرادست)	۴۰
مطالعه بخش حمل و نقل (جلد دوم - مطالعه وضع موجود)	۴۱
مطالعه بخش حمل و نقل (جلد سوم - برنامه ریزی و سیاست گذاری)	۴۲
مطالعه بخش میراث فرهنگی و گردشگری	۴۳
توسعه در ترازوی فرهنگ	۴۴
بخش نظام سکونتگاهی (جلد اول - تحلیل اسناد فرادست)	۴۵
بخش نظام سکونتگاهی (جلد دوم - مطالعه وضع موجود)	۴۶
بخش نظام سکونتگاهی (جلد سوم - توصیف و تحلیل پیوندهای اصلی بین سکونتگاه ها)	۴۷
بخش نظام سکونتگاهی (جلد چهارم - برنامه ریزی و سیاست گذاری)	۴۸
مطالعه بخش فناوری اطلاعات و ارتباطات	۴۹
مطالعه بخش بهداشت و درمان	۵۰
مطالعه بخش علم و فناوری	۵۱
سرمایه اجتماعی	۵۲
اطلس نقشه های سند ملی آمایش سرزمین	۵۳
آمایش سرزمین؛ رویکردی در تحقق جهش تولید در ایران	۵۴